

DE ORIGINALITEIT VAN EEN COMPILATOR

Wereldkaarten in het *Liber Floridus* van Lambertus van Sint-Omaars

Karen DE COENE & Philippe DE MAEYER

In 1927 verscheen *The Twelfth Century Renaissance* waarin Charles Haskins de culturele heropbloei van de laatste decennia van de elfde en de vroege twaalfde eeuw beschreef.¹ Sindsdien is binnen het onderzoek naar de hoge middeleeuwen de twaalfde-eeuwse renaissance een begrip zonder weerga.² Kloosterscholen en vooral kapittelscholen in Noord-Frankrijk groeiden toen uit tot intellectuele centra waar geleerden het antieke ideeëngoed bestudeerden. Hun vernieuwende ideeën werden uitvoerig op schrift gesteld. Tot de minder bekende centra behoort de kapittelschool aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk van het economisch welvarende Sint-Omaars. Toch schreef daar de kanunnik Lambertus zijn meesterwerk: het *Liber Floridus*.³ Wat de plaats van zijn werk is binnen de twaalfde-eeuwse renaissance is een vraag die zich niet eenvoudig laat beantwoorden.

Van meet af aan wordt het antwoord belemmerd door een belangrijke paradox die is ingegeven door het statuut van de compilatie. In de Late Oudheid vond een auteur als Macrobius het nodig de compilatie te verdedigen tegen critici die ze als het reinste plagiaat beschouwden. Anders was het gesteld met middeleeuwse auteurs die de nood aanvoelden om de kennis op te bouwen 'op de schouders van de reuzen' uit het verleden. Zij waardeerden daarom de compilatie vaak zeer positief.⁴ Toch was de ene compilerator de andere niet. Er was een groot verschil tussen zij die door eigen toevoegingen zelf het statuut van autoriteit verwierven zoals Macrobius (vroege 5de eeuw), Hiëronymus (347?-420) en Isidorus (560?-636), en zij die alleen maar citeerden uit bestaande werken. Tot

¹ Ch. H. Haskins. *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge, 1927.

² R. L. Benson, G. Constable, et al., *Renaissance and renewal in the twelfth century*, Toronto, 1991.

³ A. Derolez, *The Autograph Manuscript of the Liber Floridus. A Key to the Encyclopedia of Lambert of Saint-Omer* (Corpus Christianorum Autographi Medii Aevi IV), Turnhout, 1998. Lambertus a S. Audomaro, *Liber Floridus: codex autographus bibliothecae universitatis gandavensis*, A. Derolez (ed.), Gent, 1968.

⁴ N. Hathaway, 'Compilatio: From Plagiarism to Compiling', *Viator* 20 (1989), p. 44.

deze laatste groep behoorde Lambertus van Sint-Omaars. Hij was duidelijk één van de mindere goden van het genre.

Ondanks wat ogenschijnlijk napraterij lijkt, kon hij met het *Liber Floridus* een aantal belangrijke resultaten verwezenlijken. Vooreerst greep Lambertus net als de twaalfde-eeuwse renaissancisten terug naar de Neoplatonici.⁵ De tweede realisatie betreft de compilatie van een encyclopedie in de eerste decennia van de twaalfde eeuw. Sinds Isidorus, Beda Venerabilis (673?-735) en Hrabanus Maurus (780?-856) de encyclopedie een hoge vlucht bezorgden in de vroege middeleeuwen, had het genre gedurende een paar eeuwen stilgelegen in het westen. Enkel in de Arabische wereld maakte het nog opgang. Met zijn *Liber Floridus* behoort Lambertus tot de vroegste encyclopedisten van de twaalfde-eeuwse renaissance die dit genre opnieuw populair maakten. Maar de meest in het oog springende verwezenlijking van Lambertus is ongetwijfeld de beeldtaal die hij construeert. Juist de iconografie maakt van het *Liber Floridus* een vroege representant van de twaalfde-eeuwse beeldencyclopedieën en laat het tegelijk door de daarin getekende mappae mundi behoren tot de middeleeuwse wieg van de historische cartografie.⁶ Overigens geniet de encyclopedie om al die redenen niet alleen vanuit onze zorg voor erfgoed een grote belangstelling, tot in de zestiende eeuw werd het *Liber Floridus* gekopieerd en één keer zelfs vertaald in opdracht van de Bourgondische bibliofiel Filips van Kleef (1459-1528).⁷

Tegenover al die vernieuwing blijft de volgzzaamheid van Lambertus ten aanzien van zijn tekstbronnen moeilijk te begrijpen. Hij beperkt zich vrijwel steeds tot het citeren en parafraseren en ontwikkelt geen eigen theorieën. Hiervoor een zinvolle verklaring formuleren kan slechts mits inzicht in het precieze procedé dat gehandhaafd werd bij de verwerking van de bronnen (en dus niet enkel bij de selectie die reeds eerder onderzocht werd).⁸ Dit procedé wint aan klaarheid wanneer tot op het niveau van het zinstuk naar de bron gezocht wordt. Zulk een gedetailleerde studie van het brongebruik is slechts mogelijk door extensief gebruik te maken van de beschikbare databanken en hun zoekfuncties. Kortom het is door de studie van zijn citeermethode dat duidelijk wordt hoe Lambertus

⁵ Het onderscheid tussen platonisme en neoplatonisme dateert van het einde van de 18de eeuw. De door het platonisme geïnspireerde laatantieke filosofische stroming die door Augustinus (354-430) en Dionysius de Pseudo-Areopagiet (5. Jh.) verchristelijkt werd, was in de middeleeuwen vereenzelvigd met het platonisme. H. Meinhardt, 'Neuplatonismus', in *Lexikon des Mittelalters*, Stuttgart, [1977]-1999), vol. 6, col. 1106, in *Brepolis Medieval Encyclopaedias – Lexikon des Mittelalters Online*.

⁶ K. De Coene, M. De Reu, Ph. De Maeyer, *Liber Floridus 1121. De wereld in een boek*, Tiel, 2011, pp. 15-31.

⁷ Den Haag; Koninklijke Bibliotheek, Ms. 72 A 23 en 128 C 4.

⁸ Derolez 1998.

door het woord vrijwel uitsluitend aan de gezaghebbende autoriteiten over te laten, toch een eigen inbreng creëert.

Al snel wordt bij een dergelijke gedetailleerde tekstanalyse een opvallend onderscheid merkbaar in zijn houding ten opzichte van de autoriteiten en de wijze waarop hij ze integreert binnen zijn encyclopedische verzamelwerk. Terwijl wijzigingen van eigen hand vrijwel naadloos opgaan in de gezaghebbende teksten, is zijn eigen inbreng veel minder geïntegreerd in het beeld. Het gevolg laat zich dankbaar afleiden: waar Lambertus in de tekst nauwelijks zelf het woord neemt, slaagt hij er met zijn beeldtaal veel beter in tot zijn lezer te spreken. Dat lijkt eigen aan de beeldtaal. Omdat het beeld niet de autoriteit van de tekst had, bood het meer ruimte voor creativiteit, ook al hanteerde de middeleeuwse iconografie een vast canon aan motieven. Toch verliep het brongebruik zowel bij tekstfragmenten als bij mappae mundi grotendeels gelijk. Het *Liber Floridus* is dan ook overwegend het werk van één auteur-compiler, Lambertus van Sint-Omaars, die dezelfde denkwijze en methode voor beeld en tekst gebruikte. Desondanks zullen we aantonen dat waar in de tekst de autoriteit van de bron primeert, het beeld in de beeldencyclopedie van Lambertus van Sint-Omaars de autoriteit van de auteur verradert...

1. De wassen neus van de autoriteit

De middeleeuwse encyclopedist is een compiler. Lambertus, de kanunnik van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel van Sint-Omaars vormt hierop geen uitzondering. In de proloog van het Bebloemde boek of *Liber Floridus* dat hij tussen 1112 en 1121 samenstelde, omschrijft de auteur zijn encyclopedische activiteit met het werkwoord *contexui*, ‘ik heb samengesteld’ of in een meer letterlijke vertaling ‘samengeweven’.⁹ Wat hij heeft samengebracht, is volgens eigen woorden, het beste wat de ‘Heilige Vaders’, dit zijn niet alleen kerkvaders, maar ook andere vroegchristelijke en neoplatonische auteurs, hebben verwezenlijkt.¹⁰ Van bij de aanvang maakt Lambertus de lezer duidelijk dat hij een compilatie op het oog heeft. Niets meer, niets minder.

Naar zijn bronteksten verwijst hij als boeken geschreven tot opvoeding van de ziel en ook als bloemen van diverse auteurs.¹¹ Sinds de vroege middeleeuwen

⁹ Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 3v. ‘contexo’ in Database of Latin Dictionaries, CTLO, Turnhout, 2011, geëxporteerd uit: A. Blaise, Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens, Turnhout, 2005.

¹⁰ Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 3v.

¹¹ *Ad edificationem anime et libellum istum de diversorum auctorum floribus* (Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 3v).

vormden de teksten van de antieken en vroegchristelijke auteurs het fundament waarop auteurs hun ideeën stielden. De autoriteit die aan hun werken werd toegekend vormde veelal het overtuigende argument in een verhoog.¹² Dus wanneer Lambertus vertelt dat hij zijn boek heeft samengesteld met de bloemen van diverse *auctores*, verwijst hij zonder twijfel naar de gezaghebbende auteurs.¹³ Zowel *auctor* als *auctoritas* stonden in het klassieke latijn garant voor waarheid. Ze impliceerden geloofwaardigheid. Binnen de middeleeuwse context verschoof die geloofwaardigheid van het politieke en juridische veld waar het in de Oudheid deel van uitmaakte, naar de kerkelijke autoriteit die uiteindelijk bij God rustte en uiteraard verwoord werd in de Bijbel.¹⁴

Augustinus (354-430) stelde: ‘wat we verstaan doen we door de rede, wat we geloven door de autoriteit.’ Voor hem gingen beide nog hand in hand.¹⁵ Karolingische geleerden gaven echter wel al eens het primaat aan de autoriteit. Zelfs Johannes Scottus Eriugena (actief vanaf 845) die van mening was dat autoriteit nooit de echte rede in de weg stond en vice versa vond dat de Heilige Schrift de enige vlag was die gevolgd moest worden.¹⁶ Eriugena gaf evenwel de richting aan die door de twaalfde-eeuwse geleerden die naar vernieuwing zochten, radicaal werd ingeslagen. Anselmus van Canterbury (1033-1109) en Petrus Abelardus (1079-1142) zochten de rede te verzoenen met de autoriteit. Petrus Abelardus becommentarieerde in zijn *Sic et Non* het vers van Augustinus.¹⁷ Honorius van Autun (actief tussen 1100 en 1157) stelde dat de autoriteit niets anders is dan de waarheid die getoetst is aan de rede.¹⁸ De idee was evenwel geen gemeengoed en bleef tot controversiële uitspraken voeren, zoals de befaamde retorische vraag van Adelard van Bath (1070-1146): ‘Wat kan de autoriteit anders genoemd worden dan een muilkorf?’ Ze werd in die polemieken enkel overtroffen door Alanus van Rijsel (ca. 1130-1203). ‘Omdat de autoriteit een wassen neus heeft en dus alle

¹² L.M. De Rijk, *Middeleeuwse Wijsbegeerte. Traditie en vernieuwing*, Amsterdam-Assen, 1977, pp. 114-116.

¹³ Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 3v.

¹⁴ J.M. Ziolkowski, ‘Cultures of Authority in the Long Twelfth Century’, *Journal of English and Germanic Philology*, 108/4 (2009), pp. 421-448, in het bijzonder: p. 425.

¹⁵ Augustinus, *De utilitate credendi* 11.25, J. Zycha (ed.), CSEL, Wenen, 1891, p. 32 (25/1): ‘quod intellegimus igitur, debemus rationi, quod credimus, auctoritati, quod opinamur, errori.’

¹⁶ Eriugena, *De divisione naturae (Periphyseon)*, E.A. Jeaneau (ed.), CCCM, 1996, pp. 92, 96 (161/1). *Uera enim auctoritas rectae rationi non obsistit neque recta ratio uerae auctoritati.*

¹⁷ ‘Als ik iets vertel dat niet door een grotere autoriteit kan bevestigd worden, hoewel ik het door de rede lijk aan te tonen, dan moet het aanvaard worden met geen andere zekerheid dan dat het voorlopig zo schijnt te zijn, totdat God mij ooit iets beter openbaar’ (*Videlicet ut, si quid dixero quod maior non confirmet auctoritas – quamvis illud ratione probare uidear –, non alia certitudine accipiat, nisi quia interim ita mihi videtur, donec deus mihi melius aliquo modo revelet*). Anselmus Cantuariensis (1033/34 – 1109), ‘Cur deus homo’, in F.S. Schmitt (ed.), *Opera Omnia*, Edinburgh, 1946-1951, p. 50. Peter Abailard, *Sic et Non: A Critical Edition*, B. Boyer en R. McKeon (eds.), Chicago, 1977, p. 125 (4/5).

¹⁸ *Libellus octo quaestionum de angelis et homine* 1, PL 172, 1185B.

kanten kan opgedraaid worden, moet zij ondersteund worden door de rede'.¹⁹ Lambertus neemt een veel minder expliciete positie in. Uit het vers van Augustinus zou hij vooral onthouden dat we geloven door de autoriteit, want hij beriep zich op de autoriteiten om bij zijn lezer 'de liefde voor de Schepper te vergroten'.²⁰

Hoewel het concept *authoritas* vrijwel gelijk met het woord *auctor* ontstond in de Oudheid, kende de betekenis ervan vooral in de lange twaalfde eeuw een ongeziene vlucht.²¹ Waar in de vroege middeleeuwen de tekst tot nadenken en bezinning moest stemmen, won in de loop van de twaalfde eeuw het belang van de interpretatie.²² Ook hier leunt Lambertus bij de vroegmiddeleeuwse gewoonte aan: hij interpreteert weinig of niet. Daarentegen wijst hij wel met de vinger naar wat zijn lezer vermag te fascineren. Samen met berekeningen en beschrijvingen van de kosmos tonen de mappae mundi hoe onooglijk klein de wereld is in vergelijking met de enorme dimensies van God of van het universum. Hoewel Lambertus dit ontleende aan Cicero's *Droom van Scipio* (106-43 v. Chr.), maakte de idee in de twaalfde-eeuwse renaissance ook buiten het *Liber Floridus* opgang. De 'Grootsheden' die overal in de werkelijkheid teruggevonden kon worden, was een thema dat Anselmus van Canterbury verwerkte in zijn *Monologion*. Lambertus en Anselmus deelden die eigentijdse interesse ook met Willem van Conches (1080-1154). Of hierbij sprake kan zijn van direct contact is een vraag die zich minder eenvoudig laat beantwoorden. Voor Willem van Conches tasten we grotendeels in het duister, voor Anselmus kan het nog het best ingeschat worden. Anselmus was namelijk een persoonlijke vriend van Lambertus, de abt van de Sint-Bertijnsabdij in Sint-Omaars, op zijn beurt wellicht geen onbekende voor Lambertus van Sint-Omaars die het *Liber Floridus* compileerde. We weten niet of het via Lambertus van Sint-Bertijns was dat een van de vroege samenvattingen van Anselmus' traktaat *Cur homo deus* in het *Liber Floridus* kon gekopieerd worden.²³ In elk geval, tegenover de filosofische beschouwingen van Anselmus over de Grootsheden, was het voor de encyclopedist uit

¹⁹ *De fide catholica contra haereticos libri IV*, PL 210, 333A (1/30). Ziolkowski 2009, pp. 444, 446.

²⁰ Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 3v.

²¹ Ziolkowski 2009, pp. 424-425.

²² Ziolkowski 2009, p. 438.

²³ Voor de relatie tussen Lambertus, Anselmus en Willem van Conches, zie: De Coene 2011, pp. 67-73, 123-124. A. Somfai 2011, pp. 87-88. G. Schufreider, *Confessions of a rational mystic: Anselm's early writings*, Purdue University press, 1994, pp. 96, 222-223. M. Lemoine, C. Picard-Parra, *L'école de Chartres, Théologie et cosmologie au XIIIe siècle*, Parijs, 2004, p. 61. Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 227v.

Sint-Omaars minder een intellectueel thema dan wel een gedroomd aandachtspunt om de lezer met tekst en beeld tot bezinning te vervoeren.²⁴

De wassen neus van de autoriteit doet Lambertus nog om een derde reden in een andere richting kijken dan zijn beroemde tijdgenoten. Het woord *authoritas* werd in de loop van de twaalfde eeuw een modewoord, waaronder niet alleen de Bijbel, de kerkvaders en klassieke auteurs verstaan werden maar evengoed eigentijdse schrijvers. Ook al ontstond er een hele discussie over het niveau in autoriteit van de moderne *magistri* van de twaalfde eeuw ten opzichte van de toch veel grotere autoriteit waar de Bijbel voor stond, de *moderni* genoten een nooit eerder geziene geloofwaardigheid.²⁵ Het is wellicht naar deze tendens dat Lambertus expliciet verwijst wanneer hij betreurt dat de ‘Heilige Vaders’ niet meer gelezen worden, omdat hun werk te omvattend is en zijn tijdgenoten te lui. Zijn bewuste keuze om een selectie uit hun geschriften in een handzaam werk ter beschikking te stellen van zijn tijdgenoten kan hier niet los van gezien worden. Als we er zijn proloog op nalezen en zijn consciëntieuze citeerwijze in ogenschouw nemen, distancierde Lambertus zich liever van de twaalfde-eeuwse *moderni* die het waagden het woord van de Bijbel aan dat van de rede te toetsen, terwijl sommige van hun ideeën toch in zijn *Liber Floridus* aan bod komen. Misschien speelt hierbij een leeftijdsverschil een rol. Lambertus’ vader stierf in 1077, wat hem mogelijk tot een tijdgenoot van Anselmus van Canterbury maakt en tegelijk een generatie ouder dan Willem van Conches, Adelard van Bath of zelfs Honorius van Autun.²⁶ Ondanks Lambertus’ bezorgdheid om de traditie blijkt op vele plaatsen dat de auteur van het *Liber Floridus* wel op de hoogte was van de nieuwe ideeën die opgang maakten.²⁷

²⁴ M. Carruthers, J.M. Ziolkowski, *The medieval craft of memory*, Pennsylvania, 2002, pp. 29-30. S. McNamer, *Affective meditation and the invention of medieval compassion*, 2010, p. 129.

²⁵ N. Häring, ‘Auctoritas in der sozialen und intellektuellen Struktur des zwölften Jahrhunderts’, in A. Zimmermann en G. Vuillemin-Diem (eds.), *Soziale Ordnungen im Selbstverständnis des Mittelalters, Miscellanea Mediaevalia* 12/2, Berlijn en New York, 1980, pp. 519, 531. M. M. Davy, ‘Les auctoritates et les procédés de citation dans la prédication médiévale’, *Revue d’histoire française* 8 (1931), p. 346. M.-D. Chenu, *La théologie au douzième siècle*, Paris, 1957, pp. 351-65.

²⁶ K. De Coene, M. De Reu, Ph. De Maeyer, *Liber Floridus*. De wereld in een boek, Tielt, 2011, p. 17.

²⁷ A. Derolez beschouwt het *Liber Floridus* als het werk van één auteur. Zijn handschrift toont lichte variaties ten gevolge van tijdnoed of het is gewoon geëvolueerd in de loop der jaren waarin de encyclopedie samengesteld werd. Slechts op enkele folio’s zijn andere handen te onderscheiden. Op f. 15r-16v, 32v, 48r, 95v, 217r-v, 229r betreft het korte aanvullingen die – volgens Derolez – werden uitgevoerd door leerlingen van Lambertus omwille van de gelijkenissen in het schrift. Folio’s 263v-269v en 258r-259v zijn het werk van een andere kopiist. Hun inhoudelijke repercuussies zouden dus beperkt moeten zijn en zij werden ook niet in rekening gebracht bij dit onderzoek. A. Derolez, *The Autograph Manuscript of the Liber Floridus*, Turnhout, 1998, pp. 13, 29, n.18, 171.

2. De compilatie van de tekst

Het belang dat Lambertus aan de *authoritas* hecht, staat natuurlijk niet los van het *Liber Floridus* als compilatie. Sedert de Oudheid werd uitvoerig gedebateerd over dit genre.²⁸ Een bron die Lambertus graag aanhaalt is de laatantieke auteur Macrobius. In zijn *Saturnalia* staat de compilatie beschreven als de basisleerstof die zijn zoon moet verwerven vooraleer hij verdere studie kan aanvatten. Macrobius, maar ook bijvoorbeeld Hiëronymus, greep hiervoor terug naar het werk van Vergilius (70-19 v. Chr.) die het vocabularium waarmee elke compilatie de daaropvolgende eeuwen zou worden ingeleid, introduceerde. In het voorwoord van de *Saturnalia* vinden we dezelfde beeldtaal als bij Lambertus terug: bijen, bloemen, tafelen... een beeldtaal die hijzelf niet alleen aan Vergilius, maar ook aan Seneca (55? v.-41? n. Chr.) ontleende. Ze wordt ook gebruikt door tijdgenoten van Lambertus als Sigebert van Gembloux (1028/9-1112).²⁹ Inderdaad, waar in de Late Oudheid de notie compilatie nog een negatieve connotatie heeft, is die in de twaalvende eeuw voorgoed verdwenen.³⁰ Dat komt reeds mooi tot uiting bij Petrus Damianus (1007-1072) die in de compilatie het excerpteren en het samenvoegen (*conflare*) onderscheidt. Beide leiden tot de *unio*, de eenheid.³¹

Binnen die optiek is het uiteraard zinloos Lambertus van Sint-Omaars of tijdgenoten een gebrek aan intellectuele creativiteit aan te wrijven. Dat zou van een

²⁸ N. Hathaway, 'Compilatio: From Plagiarism to Compiling', *Viator* 20 (1989), pp. 19-44.

²⁹ Macrobius Ambrosius Theodosius, *Saturnalia*, J. Willis (ed.), Leipzig, 1970, p. 1-3(1/praefatio) en p. 346(6, praefatio).

*Qualis apes aestate nova per florea rura
exercet sub sole labor, cum gentis adultos
educunt fetus, aut cum liquentia mella
stipant et dulci distendunt nectare cellas,
aut onera accipiunt venientum, aut agmine facto
ignavom fucos pecus a praesepibus arcent; fervet opus,
redolent que thymo fragrantia mella.*

Uergilius (70 a. Chr. – 19 a. Chr.), *Aeneis*, O. Ribbeck (ed.), Leipzig, 1895, pp. 211-835, 245 (1/430).

*Apes, ut aiunt, debemus imitari, quae vagantur et flores ad mel faciendum idoneos carpunt, deinde quicquid
attulere, disponunt ac per favos digerunt et, ut vergilius noster ait liquentia mella stipant et dulci distendunt
nectare cellas, Seneca, Epistulae morales ad Lucilium, Leipzig, O. Hense (ed.), 1938, pp. 331-332;*

*Vitam quoque sancti Lamberti, cum in primis meliorassem, postea rogatu Henrici, archidiaconi et decani ec-
clesiae Sancti Lamberti, defloravi compositionibus antiquorum iuxta consequentiam rerum, quamvis priorem
utpote simplicem quidam magis amplectantur et curiosius transscribant; est enim sensu apertior et verbis clarior.*
Sigebertus Gemblacensis, *Liber de uiris illustribus*, R. Witte (ed.), Bern, 1974, p. 104. Hathaway 1989, pp. 26, 43-44.

³⁰ Hathaway 1989, p. 27.

³¹ Petrus Damianus, *Actus Mediolani, De privilegio Romanae ecclesiae* (praef.), PL 145.89c. *ut Romanorum pontificum decreta vel gesta percurrans, quidquid apostolicae sedis auctoritati specialiter competere videretur, hinc inde curiosus excerpere, atque in parvi voluminis unionem novae compilationis ane conflarem.* Hathaway 1989, pp. 27, 38.

immense Hineininterpretierung getuigen. Wat van Lambertus' hand resteert, had de bedoeling een compilatie te zijn. Wanneer het hoogste doel van een geschrift het verzamelen van autoriteiten is, kan volgens de middeleeuwse norm de autoriteit van het resulterende werk niet in twijfel getrokken worden. De tekst krijgt immers autoriteit door de aanwezigheid van autoriteiten. Of anders gezegd: ook al werd de autoriteit in de twaalfde eeuw door kritische geesten genuanceerd waardoor een soepeler omgang met de gezaghebbende teksten mogelijk werd, Lambertus was door zijn traditionele aanpak nog steeds verzekerd van succes.³² Al bij al is de compilatie een autoriteit par excellence.

Het *Liber Floridus* maakt van Lambertus geen witte raaf. Ook al had het encyclopedische genre de voorafgaande eeuwen enigszins stil gelegen, de ambitie om een encyclopedie samen te stellen was ook terug te vinden bij zijn tijdgenoot Honorius van Autun (1080?-1157?) die in 1110 het *Imago mundi* beëindigde. Voor Honorius verving de middeleeuwse encyclopedie overigens een bibliotheek en diende ze tot onderricht van de bezitter die niet over een uitgebreide boekenverzameling beschikte.³³ Tien jaar later zien twee encyclopedische werken het levenslicht: de *Didascalion* (1120) van Hugo van Sint-Victor (1097-1141) en de *Philosophia mundi* (1120/4?) van Willem van Conches (1080-1154).³⁴

Het is opmerkenswaardig dat terwijl de auteurs in deze werken zelf het woord nemen, Lambertus' stem in het *Liber Floridus* nauwelijks te horen is. Ogen-schijnlijk ontbreekt elke eigen inbreng. Juist dit markante gegeven vraagt enige aandacht. Wanneer we de wijze van citeren en parafaseren in detail bekijken en leren hoe Lambertus als compiler werkte, moeten we de bestaande opinie heel wat bijsturen.³⁵ In de loop van de twaalfde eeuw ontstond de nood de 'autoriteiten' te interpreteren. Dat leverde Lambertus heel wat bewegingsvrijheid bij het samenstellen van zijn compilatie, waarvan hij slechts op geraffineerde wijze gebruik heeft weten te maken.³⁶ Toch wat de tekst betreft, anders is het met de beeldtaal gesteld.

Hoe de compilatie tot stand kwam kan gelukkig op basis van de bewaarde autograaf deels achterhaald worden. Lambertus las, studeerde, nam nota en

³² Ziolkowski 2009, p. 429.

³³ H. Meyer, *Die Enzyklopädie des Bartholomäus Anglicus. Untersuchungen zur Überlieferungs- und Rezeptionsgeschichte von 'De Proprietatibus rerum'*, München, 2000, pp. 22-23. Honorius Augustodensis, *De imagine mundi*, PL 172, 119-120/D.

³⁴ Ook de *Quaestiones naturales* (1116-1142) van Adelard van Bath (1070-1146) worden tot het genre gerekend. Later in de twaalfde eeuw ontstaan dan nog het *Liber subtilitatum diversarum naturarum creaturarum* (ook *Physica* genaamd, 1150-1160) van Hildegard van Bingen en *De naturis rerum* (eind 12de-begin 13de eeuw) van Alexander Neckam.

³⁵ Voor een overzicht hiervan, zie Derolez 1998, pp. 5-8.

³⁶ De Rijk 1977, pp. 115-117.

kopieerde gedurende vele jaren.³⁷ Het langdurige proces waarbij hij zijn bronnen verwerkte, maakte van de autograaf een ‘werkexemplaar’ dat de auteur in zijn bezit hield en dat gedurende jaren af en toe door hem herzien en bijgewerkt werd.³⁸ De vele losse folio’s zijn wellicht pas in een verregaand stadium in een voor Lambertus ‘logische volgorde’ geplaatst, een volgorde die ook bepaald werd door de inhoudstafel die hij toevoegde en de intenties die hij in de proloog neerschreef. Als we mogen uitgaan van deze ontstaanswijze, kunnen we stellen dat vele tekstfragmenten uit het *Liber Floridus* letterlijke kopieën zijn, andere vertonen sporen van een eigen verwerking. Het is over die laatste kleine ingrepen in het bronnenmateriaal dat we het hier zullen hebben omdat ze de bewuste aanpak van de compiler verraden. Hier schuilt de wassen neus van de compilatie.

Vooraleer de auteur tot dergelijke intentionele ingrepen overging, moet er heel wat kennisverwerving aan vooraf gegaan zijn. Tijdens het lange proces van bronnenverwerking moest de compiler een gedegen selectie van het beschikbare materiaal doorvoeren. Hierbij werden veel meer bronnen gebruikt dan er uiteindelijk geciteerd zouden worden.³⁹ Uittreksels uit allerhande hoeken werden kunstig met elkaar vermengd. Bedreven ook ging de encyclopedist uit Sint-Omaars voorbij aan eigentijdse invloeden. Althans, zo schijnt het. Toch zijn de selectie en verwerking beïnvloed door tijdgenoten die niet vermeld worden.⁴⁰ De *authoritas* leidt dus niet tot blinde verering, maar wel tot een aangepaste methodiek. Ondanks het belang dat Lambertus hecht aan de autoriteiten, gaat hij een eigen weg met het gebruik en de vermelding van de bronnen. Een consistent verwijzingsgedrag is hierbij van weinig tel.

Toch stelt de encyclopedist terecht dat zijn compilatie put uit het werk van vroegere auteurs.⁴¹ ‘De wereld die vroeger bloeide van onderzoek is nu volledig uitgedroogd’, schrijft hij. Lambertus van Sint-Omaars citeert inderdaad zelden de tijdgenoot. Onderzoek wees uit dat een groot deel van de bronnen teruggaan tot de laat-antieke oudheid en het vroege christendom. Als we niet alleen auteurs die daadwerkelijk voor het jaar duizend leefden, maar evengoed zij die vermeend

³⁷ M. De Reu, ‘De totstandkoming van een handschrift rond 1100’, in K. De Coene, M. De Reu, Ph. De Maeyer (eds.), *Liber Floridus 1121. De wereld in een boek*, Tielt, 2011, pp. 131-146.

³⁸ Astrid Houthuys spreekt in die context van een autografische net- of kladversie. A. Houthuys, *Middeleeuwse kladwerk. De autograaf van de Brabantsche yeesten, boek VI (vijftiende eeuw)*, Hilversum, 2009, p. 67.

³⁹ Derolez 1998, pp. 197-199.

⁴⁰ Het kan uiteraard ook zijn dat hij via een mondeling circuit op de hoogte was van de nieuwe ideeën. Lambertus, abt van Sint-Bertijns, en ongetwijfeld een bekende voor Lambertus van Sint-Omaars, hield er een correspondentie op na met bijvoorbeeld Anselmus van Canterbury. Anselmus Cantuariensis, ‘Epistulae’, in F.S. Schmitt (ed.), *Opera Omnia*, Edinburgh, 1946-1951, p. 366 (VI/421).

⁴¹ Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms.92, f. 3v.

werden dan te leven, in rekening brengen, helt de rekensom helemaal over tot het behoud van de literaire traditie. Want, ook al bestond het verschijnsel reeds vroeger, vooral de twaalfde eeuw kende vele toeschrijvingen, waarbij het gezag van een anoniem auteur vergrootte door zijn werk aan een bekende autoriteit toe te schrijven. De auteur kon in zo'n geval evengoed een tijdgenoot betreffen.⁴² Zo citeert Lambertus Pseudo-Pythagoras (3de tot 1ste eeuw v. Chr.), Pseudo-Vergilius en Pseudo-Alexander Magnus. Ook vroegchristelijke auteurs en de encyclopedisten werden fervent van toeschrijvingen voorzien. In het *Liber Floridus* komen Pseudo-Methodius van Olympos (7de eeuw), Pseudo-Isidorus van Sevilla (7de eeuw), Pseudo-Isidorus Mercator (9de eeuw) en Pseudo-Beda (9de eeuw) aan bod.⁴³ Maar zelfs zonder die pseudo-bronnen in rekening te brengen is het aandeel van vroegchristelijke teksten aanzienlijk. Toen we de 58 auteurs die in het verleden als bronnen van Lambertus geïdentificeerd werden, gingen dateren, bleken er 22 van vóór het jaar 500 en nog eens 20 van vóór het jaar 1000.⁴⁴

De verwijzingen naar de literatuur zijn gekenmerkt door een groot onderscheid tussen wie geciteerd wordt en wie met naam genoemd wordt. Het typeert de twaalfde eeuw om autoriteiten te noemen die niet gebruikt worden. Ook dat is een vorm van pseudobron.⁴⁵ Een mooi voorbeeld bevindt zich onder de titel *De astrologia secundum Bedam*, waarbij je zou mogen verwachten dat het werk van Beda geciteerd wordt (afb. 1).⁴⁶ Niets is minder waar. Net zoals de voorstelling van de noordelijke hemelsfeer, is de tekst onderaan de folio over de twee hemelpolen 'waarvan wij enkel de noordelijke hemelpool kunnen onderscheiden', waarschijnlijk door Lambertus zelf ontleend aan het werk van Aratus.⁴⁷ Bovenaan verwijst Lambertus naar Cicero uit wiens *De re publica* hij inderdaad losweg citeert, wellicht via de commentaar van Macrobius.⁴⁸ De *Astrologie volgens Beda* vangt aan met de stelling dat de sterren door de zon verlicht worden, onbeweeglijk zijn en met de vaste hemelsfeer in een voortdurende beweging wor-

⁴² P. von Moos, 'Fictio auctoris: Eine theoriegeschichtliche Miniatur am Rande der Institutio Traiani,' in *Fälschungen im Mittelalter: Internationaler Kongress der Monumenta Germaniae Historica*, München, 1988-1990, I, pp. 739-80

⁴³ Derolez 1998, pp. 197-199.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ziolkowski 2009, p. 439

⁴⁶ Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms.92, f. 94r.

⁴⁷ Aratus, *Phaenomena* 25, 45. Voor de voorstelling zie: Leiden, Universiteitsbibliotheek, VLQ 79, f. 93v. Boulogne-sur-Mer, Bibliothèque Municipale, ms. 188, f. 30r. Het Karolingische exemplaar van Leiden bevond zich in de 12de eeuw in de Sint-Bertijnsabdij in Sint-Omaars, waar het gekopieerd werd en later met een groot deel van de collectie van de abdijsbibliotheek in het bezit van de Bibliothèque Municipale van Boulogne-sur-Mer kwam.

⁴⁸ Cicero, *De re publica*, K. Ziegler (ed.), LLA 268, Leipzig, 1969, pp. 129, 131 (6/16 & 17). Macrobius Ambrosius Theodosius, *Commentarii in Somnium Scipionis*, J. Willis (ed.), Leipzig, 1970, p. 52 (1, 13/4)

den gedragen. Ditmaal is Isidorus de bron. ‘De sterren worden door de zon verlicht’ staat letterlijk in zijn *De natura rerum*, de rest vinden we terug in zijn *Etymologiae*.⁴⁹ Het halen van zinsdelen uit verschillende bronnen om die dan beurtelings na elkaar te plaatsen, is een methode die Isidorus, de bron par excellence, zelf ook hanteerde.⁵⁰ Ze wordt echter niet alleen in compilaties gebruikt, maar evengoed in andere tekstgenres zoals bijvoorbeeld preken.⁵¹ Het is pas op de achterkant van dezelfde folio dat we onderaan een citaat van Beda terugvinden. Lambertus heeft dan echter al een nieuwe hoofding toegevoegd: de zeven kringlopen en loopbanen van de zeven planeten. Kortom, de titel *De Astrologia secundum Bedam* houdt geen bronverwijzing in, maar geeft hooguit aan dat het behandelde onderwerp ook in het werk van Beda voorkomt, meer specifiek in zijn *De temporum ratione*, en dat Lambertus daar naar alle waarschijnlijkheid van op de hoogte was.⁵²

Het mag de lezer intussen evenwel al duidelijk wezen dat *De astrologie volgens Beda* niet alleen de discrepantie duidelijk maakt tussen naar wie Lambertus verwijst en wie hij daadwerkelijk als bron gebruikt, maar ook een beeld geeft van de specifieke wijze van citeren en parafraseren. De autoriteit is in geen geval een onaanraakbare bron. Wel integendeel, de autoriteit voorziet de compiler van zinsnedes die de elementen van zijn taal worden. De taal waarmee hij kennis construeert. Tekst werd dus niet zomaar willekeurig gekopieerd, de encyclopedist compileerde met zinsdelen en tekstfragmenten. Desgewenst kon hij een eigen invalshoek mooi in het geheel van zijn verzameling bronteksten verwerken. Hoe subtieler eigen aanpassingen opgingen in de totaliteit, hoe beter hij zijn doel bereikt had. Het beste voorbeeld daarvan in het *Liber Floridus* bevindt zich op de

⁴⁹ *Stelle a sole illuminantur et sunt immobilis et cum celo fixe perpetuo motu feruntur*. Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms.92, f. 94r.

Sicut enim omnes stellae a sole inluminantur, ita sancti a Christo gloria caelestis regni clarificantur. Isidore de Séville, *Traité de la nature*, J. Fontaine (ed.), Bordeaux, 1960, pp. 165-327 (24/2).

Stellae immobiles sunt et cum caelo fixae perpetuo motu feruntur. Isidorus Hispalensis, *Etymologiarum siue Originum libri XX*, W.M. Lindsay (ed.), 1911 (3/62).

⁵⁰ P. Gautier Dalché, ‘Sur l’originalité de la géographie médiévale’, in M. Zimmerman (ed.), *Auctor et auctoritas. Invention et conformisme dans l’écriture médiévale*, Paris, 2001, pp. 132-143, esp. p. 140. *À partir de ses dépouillements et des extraits qui en résultent, par un travail de “mosaïque” ou de “marquetterie”, qui peut dans certains cas aboutir à une refonte complète, appuyé sur des modifications grammaticales minimales, des remaniements de l’ordre du contenu ou des changements stylistiques, il obtient sur chaque objet une synthèse, entièrement faite de seconde main, à laquelle il faut bien accorder l’originalité.*

⁵¹ M. De Reu, *La parole du Seigneur. Moines et chanoines médiévaux prêchant l’ascension et le royaume des cieux*, Turnhout; 1996, pp. 40-61, 100-113.

⁵² Beda Venerabilis, *De temporum ratione liber*, C.W. Jones (ed.), SL 123B, 1977, pp. 263-544 (cap. 6). Derolez 1998, p. 197.

keerzijde van dezelfde folio. ‘In negen kringlopen of globen zijn alle dingen met elkaar verbonden’ schrijft Macrobius. Lambertus citeert hem, maar waar Macrobius het heeft over kringlopen of globen (*orbibus vel globis*), vervangt Lambertus enkele letters – *orbibus* wordt *ordinibus* – en geeft hierdoor aan het geheel een nieuwe betekenis. *Ordinibus*, ablatief meervoud van *ordo*, betekent orde en het behoeft geen grote extrapolatie om er de engelenorden van Pseudo-Dionysius de Areopagiet in te zien, die elders in het *Liber Floridus* besproken worden.⁵³ Mocht er nog twijfel zijn: op een voorstelling van de hemelsfeer wordt in elk van de planetenbanen één van de engelenorden gesitueerd. De beschrijving is dus geen lapsus, maar intentioneel (afb. 2).⁵⁴

Hoe intentioneel deze kleine aanpassing is blijkt ook uit één van de weinige teksten uit het *Liber Floridus* die Lambertus zelf samenstelde. De weinige stukken van zijn hand hebben een nog groter compilerisch karakter dan het hele *Liber Floridus* op zich. Het zijn stuk voor stuk samenvattingen van memorabilia, dus wat de lezer – en ongetwijfeld Lambertus zelf ook –, diende te onthouden uit al die verzamelde kennis. Opvallend hierin is een beschrijving van wat God in zes dagen schiep. Toen Thierry van Chartres (ca. 1100-1150) in zijn *De sex dierum operibus* de zes dagen van de schepping besprak, verduidelijkte hij dat niet alleen te doen naar de letter van de Bijbel – dus volgens de klassieke exegese – maar evengoed in overeenstemming met de fysieke realiteit.⁵⁵ Dat is wat we terugvinden in het *Liber Floridus* waar de auteur het scheppingsverhaal gebruikt als historisch kader waarbinnen hij zijn kennis integreert. Het hoeft geen betoog dat door de integratie in het Bijbelverhaal zijn eigen geloofwaardigheid alleen maar kan toenemen. Kortom we krijgen te lezen hoe God reeds op de eerste dag de negen engelenorden stichtte en die op de tweede dag onderbracht in de zeven hemelen.

Het scheppingsverhaal gaat nog even verder. Op de derde dag kreeg het uitspannel vorm. Op aarde schiep God de vier paradijsrivieren en de twee oceaangordels die de aarde in vijf zones verdeelden. De omtrek van de aarde lag vast op 252.000 stadia of 21.000 Gallische mijlen.⁵⁶ Over die laatste is de auteur weinig consistent. Op de TO-kaart met de volkeren van Azië, Afrika en Europa

⁵³ Het werk van Pseudo-Dionysius de Areopagiet zou dateren van het midden van de 5de eeuw. A.M. Ritter, ‘Dionysius, hl., I. Autorenproblem’, in *Lexikon des Mittelalters*, Stuttgart, [1977]-1999), vol. 3, cols 1079-1080, in Brepolis Medieval Encyclopaedias – Lexikon des Mittelalters Online.

⁵⁴ Macrobius Ambrosius Theodosius, *Commentarii in Somnium Scipionis* 1/17/1, J. Willis (ed.), Leipzig, 1970, p. 66. Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 226v-227.

⁵⁵ J.M. Parent, *La doctrine de la création dans l'école de Chartres*, Parijs/Ottawa, 1938, pp. 111-112. Lemoine 2004, p. 122.

⁵⁶ Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 23r.

bevinden zich twee getallen voor de omtrek van de aarde. Linksbovenaan wordt de omtrek van de aarde berekend op 252.000 stadia, dit zijn 21.000 Gallische mijlen.⁵⁷ Rechtsbovenaan is het 31.500.000 duizenden stadia.⁵⁸ In beide gevallen is Martianus Capella de bron.⁵⁹ Wat is er nu gebeurd? Lambertus kopieert de 252.000 stadia uit Martianus, dit is het getal dat Eratosthenes (c. 276-c. 195 v. Chr.) berekend had.⁶⁰ Wanneer bij het verder overschrijven Capella uitlegt dat de 252.000 stadia eigenlijk 31.500.000 passus zijn, verliest onze auteur wellicht de interesse en van wat duizenden passus zijn maakt hij duizenden stadia.⁶¹ Wellicht getuigt een dergelijke fout van Lambertus' geringe belangstelling voor de mathematische kant van de zaak. Toch is hij terdege geïnteresseerd in getallen allerhande. De grootte van en de afstanden tussen de continenten werden zelfs tijdens de scheppingsdagen beslist. Toen op de vierde dag zon, maan en sterren geschapen werden, twijfelt Lambertus of de zon vier dan wel acht keer groter is dan de aarde en maakt dus geen beslissende keuze tussen Beda of Helericus (9de eeuw) die zijn bronnen hiervoor waren. Kortom het getal is belangrijk omdat het iets heeft te bewijzen, niet omdat het rekenkundig moet kloppen.

Inkortingen en vereenvoudigingen staan hoog bovenaan Lambertus' repertoire. Een mooi voorbeeld waaruit de verscheiden niveaus blijken waarbinnen ze zich konden voordoen, bevindt zich op een rota met de mens te midden van de vier elementen (afb. 3).⁶² De tekst links van het diagram gaat terug op *De natura rerum* van Beda.⁶³ In eerste instantie en ongetwijfeld ook om de beperkte ruimte in de voorstelling maximaal te benutten, neemt hij slechts de betekenisvolle woorden uit Beda's *De elementis* over. Zo bezet de aarde, het zwaarste (element)

⁵⁷ *Terre quidem circulus quinquaginta duobus milibus stadiorum computatione discutitur. Hoc sunt leuge xxi mille.* Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f.19r.

⁵⁸ *Terre totius ambitus omnis milibus stadiorum trescenties quindecies centena milia supputatione discutitur.* Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f.19r.

⁵⁹ Over de datering van *De nuptiis Philologiae et Mercurii* van Martianus Capella is het onderzoek niet eensgezind. De meningen lopen uiteen tussen de 2de helft van de 4de eeuw (tussen 330 en 429) en de 2de helft van de 5de eeuw (na 470). 'Martianus Capella', in *Lexikon des Mittelalters*, Stuttgart, [1977]-1999), vol. 6, cols 338-339, in Brepolis Medieval Encyclopaedias – Lexikon des Mittelalters Online.

⁶⁰ Martianus Capella, *De nuptiis Philologiae et Mercurii*, J. Willis (ed.), Leipzig, 1983, p. 209(VI, 596): *circulus quidem terrae ducentis quinquaginta duobus milibus stadiorum, ut ab Eratosthene doctissimo gnomonica supputatione discussum.*

⁶¹ Martianus Capella, *De nuptiis Philologiae et Mercurii*, J. Willis (ed.), Leipzig, p. 213(VI, 609): *Cuius terrae totius ambitus omnis plenus que circuitus, ut Romanorum dimensione percenseam quicquid stadiorum supputatione memoravi, est in milibus passuum trescenties et quindecies centenis.*

31500 000 passus = 21000 Gallische mijl × 1500 passus/mijl
= 252000 stadia × 125 passus/stadium

⁶² Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms.92, f. 228v.

⁶³ Beda Venerabilis, *De natura rerum liber*, C.W. Jones (ed.), CCSL 123A, 1975, pp. 189-234

de laagste plaats.⁶⁴ Voor het element water citeert hij de volledige hoofdzin. Het element vuur laat hij voor de rechterkant van het diagram, terwijl hij op het citaat over het water Beda's woorden over de hemelse wateren laat volgen, die heel wat verder in de tekst voorkomen, maar die de encyclopedist wellicht hierop logisch leken aan te sluiten. Ditmaal neemt Lambertus niet louter de betekenisvolle woorden over, hij wijzigt de woordenschat om plaats te winnen – *aquas super firmamentum positas* wordt *aquas firmamento impositas*. Met die inkorting verandert de betekenis van de tekst. Beda schrijft dat sommigen beweren dat de wateren boven het firmament zijn geplaatst voor de overstromingen bij de zondvloed, terwijl anderen veel juister bevestigen dat ze het vuur van de sterren moeten milderen. Lambertus laat deze toevoegingen weg, maar behoudt het werkwoord *adfirmant* (*affirmant*) en voegt er een onderwerp aan toe: *multi*. Hij schrijft hiermee dat velen beweren dat de wateren op het firmament zijn geplaatst, waardoor de aanwezigheid van wateren boven het firmament minder zeker lijkt dan bij Beda waar het een vaststaand feit is.⁶⁵ Het debat over de wateren van het firmament vinden we terug bij tijdgenoten als Rupert von Deutz (c. 1075/1076-1129) en Abelardus.⁶⁶

Op dezelfde voorstelling vinden we een citaat terug dat Lambertus herhaalt op de uitvouwbare mappa mundi met als titel *Globus Terre* en daar toeschrijft aan Augustinus (afb. 4). De herhaling van cruciale citaten binnen verschillende contexten typeert de omgang met de autoriteiten, maar waar het hier om gaat is dat dit citaat in die hoedanigheid niet bij Augustinus is terug te vinden. In het *Liber Floridus* worden hemel en aarde bestempeld als 'de elementen van de wereld'. Dezelfde idee komt voor bij Willem van Conches, die ze, geïnspireerd door Aristoteles (384-322 v. Chr.), de materiële oorzaak noemt die aan het bestaan substantie verleent.⁶⁷ Lambertus gelooft dat die elementen door het apocalyptische vuur niet zullen verdwijnen, maar zullen verbeteren. 'Het beeld van de wereld zal misschien veranderen, maar niet de substantie.' De stelling kende heel wat aan-

⁶⁴ *Elementa sibi met sicut natura, sic etiam situ differunt. Terra enim, ut grauissima et quae ab alia natura sufferri non possit, imum in creaturis obtinet locum* wordt in het *Liber Floridus: Elementa natura et situ differunt. Terra grauissima imum obtin(.) locum*. Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms.92, f. 228v.

⁶⁵ *Aquas super firmamentum positas, caelis quidem spiritualibus humiliores sed tamen omni creatura corporali superiores, quidam ad inundationem diluuii seruatas, alii uero rectius ad ignem siderum temperandum suspensas adfirmant*. Beda Venerabilis, *De natura rerum liber*, C.W. Jones (ed.), CCSL 123A, 1975, pp. 189-234 (8/2). Bij Lambertus wordt het: *Aquas firmament impositas multi affirmant*.

⁶⁶ Rupertus Tuitiensis, *De sancta trinitate et operibus eius*, R. Haacke (ed.), CCCM 21, 1971-1972, p. 151. *Abbreuiatio Petri Abaelardi expositionis in Hexameron*, Ch. Burnett en D. Luscombe (eds.), CCCM 15, 2004, pp. 135-150, p. 145.

⁶⁷ Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 92v-93; 228v. Lemoine 2004, p. 124.

hang in de twaalfde eeuw en ging terug op het werk van Augustinus, maar de identificatie tussen ‘hemel en aarde’ en de ‘elementen van de wereld’ was veel minder frequent.⁶⁸

Omwille van dezelfde drang tot bevattelijke kennis, kopieert Lambertus inhoudstafels en maakt oplijstingen. Het kapitel over de wereldziel van Plato vangt aan met de inhoudstafel die hij uit Chalcidius’ *Commentaar* op de *Timaeus* van Plato kopieert.⁶⁹ Op de folio’s voorafgaand aan de proloog worden woordverklaringen van Martianus Capella gevolgd door nota’s uit Isidorus’ *Etymologiae* over uitvinders, wetgevers, stadsstichters en historische gebeurtenissen. Aan bod komen verder de kruishoutlegende, de zondvloed, Babylon, de verwantschap van Christus, lengtematen, het wereldjaar, heersers uit de wereldgeschiedenis, met de Romeinse keizers en de koningen van Frankrijk in het bijzonder, de artes liberales en de heidense filosofen.⁷⁰ Tot de opmerkelijkste passages in die context behoren de gebeurtenissen die plaatsvonden ten tijde van lente-equinox.⁷¹ Op de achtste kalenden van april (25 maart), schrijft Lambertus, is de wereld geschapen met Adam erin.⁷² Op dezelfde dag offerde Abraham een ram in plaats van zijn zoon Isaac aan Jahweh. De Israëlieten trokken onder leiding van Mozes door de Rode Zee. Ook de annunciatie aan Maria was voorbehouden voor die dag. Tot slot betekent vijfentwintig maart de overwinning van de aartsengel Michael op de duivel, die vanuit de hemel op de aarde wordt neergeworpen.⁷³ Kortom de schepping die in de lente gesitueerd werd – omdat God licht en duisternis in twee gelijke delen geschapen heeft, en dat slechts bij de equinox het geval is, argumenteert Beda hierover – werd chronologisch verbonden met de annunciatie, de offerdood (en de prefiguratie ervan: Isaac), beide in het teken van de uiteindelijke verlossing (Beloofde Land, de overwinning op de duivel). Lambertus

⁶⁸ Hiëronymus, *Commentarii in IV epistulas Paulinas*, PL 26c, 397. Hiëronymus, *Commentarii in Ezechielem*, F. Glorie (ed.), SL 75 (1964), pp. 3-743 (2/7).

⁶⁹ Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms.92, f. 222r. Chalcidius, *Commentarius in Platonis Timaeum*, J.H. Waszink (ed.), 1975, pp. 57-346, p. 60. Aangenomen wordt dat Chalcidius werkzaam was rond 400. M. Wessche, ‘Calcidius’, in *Lexikon des Mittelalters*, Stuttgart, [1977]-1999, vol. 2, cols 1391-1392, in Brepols Medieval Encyclopaedias – Lexikon des Mittelalters Online.

⁷⁰ Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f.2r. Derolez 1998, p. 13.

⁷¹ Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 2r, 27v. Derolez 1998, pp.37, 59-61. F. Wormald, ‘The Calender of the *Liber Floridus*’, in *Liber Floridus Colloquium*, Gent, 1973, pp. 13-17.

⁷² Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 2r. *Octavo kal. Aprilis mundus factus est et Adam plasmatus est et immolatio arietis pro Isaac facta est et transitus filiorum Israel per mare Rubrum fuit et Christus adnunciatus et passus et victoria Michaelis archangeli cum dracone diabolo*. Zie ook in *de kalender: Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 27v. Mu(n)d(us) fact(us). Ada(m) plasmat(us). ??(istu)s adn(un)tiat(us) et passus. Immolatio Isaac (et) transit(us) filior(um) isr(ae)l p(er) mare r(ubrum). Michabelis archangeli contra draconem*.

⁷³ Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 2r, 27v. *Apocalyps 12: 7-9*. Derolez 1998, pp.37, 59-61. Wormald 1973, pp. 13-17.

grijpt ook nu terug naar meerdere bronnen van vroegere auteurs.⁷⁴ Overigens werden dergelijke associaties wel vaker in kalenders opgenomen, zoals in de achte-eeuwse kalender van de heilige Willibrord.⁷⁵

Al dit exciperen, inkorten en compileren leert ons dat de citaten niet alleen het respect voor de autoriteit illustreren, maar ook iets vertellen over hoe Lambertus het Latijn leerde en gebruikte. Nemen we als eerste voorbeeld het diagram met de kringlopen van de zeven planeten. Onderaan bevindt zich een citaat dat teruggaat op Beda's *De natura rerum*, die het deels citeert uit Plinius (23-79).⁷⁶ Zo is Saturnus schitterend wit en bevroren.⁷⁷ Mars blijkt evenwel brandend zoals bij Beda, maar ook driftig (*sanguineus*) te zijn, een idee die ook bij Isidorus is terug te vinden, maar eigenlijk teruggaat op Servius Grammaticus (ca. 400).⁷⁸ Over de zon weet hij dat ze brandend (*ardens*) is, zoals bij Plinius, maar ook helder (*clarus*). Dit adjectief beschreef wel vaker de hoedanigheid van de zon, *clarus ut sol* kwam letterlijk in Physiologus (2de helft 2de eeuw) voor.⁷⁹ Het merkwaardigste binnen deze context is geliefd (*iocundus*), dat aan Lucifer – dit is de planeet Venus – wordt toegekend. Het lijkt een vrije associatie van Lambertus. 'Geliefd' was ook de zoon in het werk van Ambrosius van Milaan (c. 340-397) dat Lambertus als bron gebruikte.⁸⁰ Maar is hier niet meer aan de gang dan een vrije

⁷⁴ Voor de conceptie: *qui enim mense nono natus est circa octavo kalendas ianuarias profecto mense primo conceptus est circa octavo kalendas aprilis*, Augustinus Hipponensis (354-430), *Quaestionum in heptateuchum libri septem*, J. Fraipont (ed.), CCSL 33, 1958, pp. 1-377 (2/90).

Voor de kruisdood: *ut beatus HIERONIMVS in MARTYRVMLOGIO testatur dicens: "Octavo kalendas aprilis Hierosolyma DOMINVS crucifixus est"*, Hrabanus Maurus (780-856), *De computo*, W.M. Stevens (ed.), CCCM, 44, 1979, pp. 199; 205-321 (1/64/4).

Voor de schepping en Isaac: *quia isaac iste carnalis in christi typo passus pro omnibus offertur; quia octavo kalendas aprilis in qua mundus traditur constitutus, et in die iudicii reaedificandus, a patre offertus erat in loco in quo elegit deus domum post multa tempora aedificare in monte sion, qui mons ab hoc coepit nomine sion uocari, id est specula uitae, quia in eo speculabatur nouum testamentum abraham, ut ueritas ait: vidit abraham diem meum et gauisus est*. Hilarius Arelatensis (pseudo) (7de eeuw), *Tractatus in septem epistulas catholicas*, R.E. McNally (ed.), CCSL 108B, 1973, pp. 53-124 (408, 486).

Beda Venerabilis, *De temporum ratione liber*, C.W. Jones (ed.), SL 123B, 1977, pp. 263-544 (cap. 6). Beda betwist overigens de schepping op de equinox (achtste kalenden van april), maar stelt dat die de equinox samenviel met de vierde dag van de schepping omdat dan zon en maan geschapen werden.

⁷⁵ Wormald 1973, p. 14. H.A. Wilson, *The Calendar of St. Willibrord*, Londen, 1918, pp. 24-26.

⁷⁶ Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms.92, f. 94v.

⁷⁷ *Saturno candidus, Iovi clarus, Marti igneus, Lucifero candens, Vesperi refulgens, Mercurio radians, lunae blandus, soli, cum oritur, ardens, postea radians* Plinius maior, *Naturalis historia*, L. Ian en C. Mayhoff (eds.), 1892-1909, p. 152(2/79/1). Beda Venerabilis, *De natura rerum liber*, C.W. Jones (ed.), CCSL 123A, 1975, pp. 189-234 (5).

⁷⁸ Seruius Grammaticus, *Commentarius in Uergilii Aeneidos libros ("Seruius auctus")*, G. Thilo en H. Hagen (eds.), Leipzig, 1881-1884, p. 482(2/11/51). Isidorus Hispalensis, *Etymologiarum sive Originum libri*, W.M. Lindsay (ed.), 1911 (V/30).

⁷⁹ Ouidius, *Ibis*, R. Ewald en F. W. Levy (eds.), Leipzig, 1922, p. 150. *Physiologus latinus*, F.J. Carmody (ed.), Parijs, 1939; p. 60.

⁸⁰ Ambrosius Mediolanensis, *De Tobia*, C. Schenkl (ed.), 1897, pp. 519-573, p. 528 (5/19).

associatie? Illustreert dit niet veeleer hoe de taalverwerving plaats vond? Ook de overige fragmenten die duidelijk van de hand van Lambertus zijn, tonen hoe zijn kennis van het Latijn via citeringen uit de Bijbel en andere autoritatieve teksten is aangeleerd. Zo is het stafrijm ‘creatura in creatoris’ dat in de proloog voorkomt, terug te vinden in het werk van Augustinus en zijn bespreking van het evangelie van Johannes.⁸¹ Ook de mis speelde een belangrijke rol in de taalverwerving. De uitdrukking *ad aedificatione(m) animae* opnieuw uit de proloog komt bijvoorbeeld ook voor in de *Libri Sacramentorum* van Autun, Angoulême en Saint-Guilhen-le Désert (Hérault), en maakte deel uit van de praefatio tot het eucharistisch gebed.⁸² Kortom de autoriteiten hadden niet enkel invloed omwille van wat ze te vertellen hadden, maar eenvoudigweg ook omwille van hun taal. Het woord uit de bijbel werd meestal letterlijk geciteerd.⁸³ Lambertus vormt hier geen uitzondering op, maar ook de overige autoriteiten parafraseert hij zelden. Hun woord is vaak het zijne geworden.

Hoewel Lambertus zelden naar tijdgenoten verwijst, speelden zij toch een belangrijke rol. Anna Somfai besprak de tekst in het demonendiagram van Lambertus, de zogenaamde Platonische sfeer. Lambertus voegde die ter illustratie bij een citaat van Chalcidius over de vijf wereldstreken.⁸⁴ De tekst in het diagram werd echter niet direct aan Chalcidius ontleend, maar verkreeg Lambertus wellicht via een tekstbron uit de intellectuele omgeving van Willem van Conches die het citaat ook in zijn *Philosophia Mundi* opnam.⁸⁵ De in het *Liber Floridus* gebruikte woorden *calodaemon* (goede demon) en *cacodaemon* (slechte demon) komen niet voor in Chalcidius’ *Commentaar*, noch in Willem van Conches’ *Glossen* op de *Timaeus*. Los van de *Philosophia Mundi* en de *Dragmaticon* van Willem van Conches, waarin ze wel voorkomen, komen ze voor in glossen op de *Timaeus* van Willems tijdgenoot Bernard van Chartres (actief vanaf 1114) en in

⁸¹ *Sunt quippe ipsi in nobis, tamquam deus in templo suo; sumus autem nos in illis, tamquam creatura in creatore suo.* Augustinus Hipponensis (354-430), *In Iohannis euangelium tractatus*, R. Willems (ed.), Turnhout, 1954, 278/110/1.

⁸² *Liber sacramentorum Augustodunensis* (9de eeuw), O. Heiming (ed.), Turnhout, 1984, 898. *Liber sacramentorum Engolismensis* (768-781), P. Saint-Roch (ed.), Turnhout, 1987, 1375. *Liber sacramentorum Gellonensis* (8ste eeuw), A. Dumas (ed.), Turnhout, 1981, 1495.

⁸³ De Reu 1996, pp. 57-59.

⁸⁴ Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms.92, f. 220v, 221v.

⁸⁵ Somfai 2011, pp. 82, 87, 88. Somfai houdt de mogelijkheid open dat ook Willem van Conches’ *Philosophia* een directe bron voor Lambertus zou kunnen geweest zijn, vermits hij rond 1120 een eerste versie beëindigde terwijl Lambertus in 1121 de laatste hand aan het *Liber Floridus* zou gelegd hebben. Meer waarschijnlijk lijkt ons dat er een gemeenschappelijke oudere bron aan de grondslag lag voor beiden. St. Ernst, ‘Wilhelm v. Conches’, in *Lexikon des Mittelalters*, Stuttgart, [1977]-1999), vol. 9, cols 168-170, in Brepolis Medieval Encyclopaedias – Lexikon des Mittelalters Online. Derolez 1998, p. 28.

een anonieme laat elfde-eeuwse glos in een negende-eeuwse kopie van de *Timaeus*.⁸⁶

Eigen aan de autoritatieve omgang met de bronnen blijkt dus in het geval van het *Liber Floridus* dat Lambertus uit zijn bronnen zinsnedes haalde die hij hanteerde als de elementen van een taal waarmee hij (nieuwe) betekenis construeerde. Vandaar de herhalingen die toelaten een gegeven citaat binnen een andere context opnieuw te beschouwen en intellectueel te integreren. De betekenis ligt overigens nooit ver af van de bron, maar ondersteunt ze. Ondanks de rigiditeit die naar ons gevoel dit bronnengebruik kenmerkt, zijn er heel wat vormen van eigen inbreng binnen de citeringsarbeid: exciperen, inkorten, ophijsten en compileren van bronnenmateriaal, toeschrijvingen aan een autoritaire bron, samenvattingen van eigen compilaties, integratie van nieuwe opvattingen binnen de Bijbelse autoriteit, intentionele wijzigingen aan de brontekst, verzwijgen van eigentijdse inbreng en de citeringsarbeid als taal waarmee vrijelijk geassocieerd kan worden. Naast deze intentionele wijzigingen, kon natuurlijk nu en dan ook een niet-intentionele fout optreden waarbij niet altijd duidelijk is of ze van de hand van de auteur is dan wel werd overgepend uit zijn bron. Overigens kan ook een deel van het compilatiewerk reeds door voorgangers gebeurd zijn. Lambertus sluit met deze methode aan bij de vooral vroegmiddeleeuwse traditie, die hij ook in zijn bronnen aantrof. In preken en in encyclopedieën, maar ook in bijbelcommentaren en didactische teksten zijn variaties op dezelfde omgang met de gezaghebbende bronnen terug te vinden.⁸⁷

3. Het statuut van het beeld

Hoe was het met het beeld gesteld? In tegenstelling tot de tekst vertoont de beeldtaal in het *Liber Floridus* veel meer de creatieve hand van de verluchter. Daarom ook geniet het *Liber Floridus* als beeldencyclopedie bekendheid en is het zelfs toonaangevend in zijn genre. Om slechts één voorbeeld te noemen: één van de oudste zelfstandige Europakaarten bevindt zich in de autograaf die tot stand kwam in het kapittel verbonden aan de O.L.V.-Kerk van Sint-Omaars. Ook al heeft de kaart geen navolging gekend, haar constructie is ongewoon leerrijk om kennis te verwerven over hoe de auteur omging met de autoriteit van het beeld. Maar laten we eerst ingaan op het statuut van het beeld.

⁸⁶ Somfai 2011, pp. 82, 87, 88.

⁸⁷ De Reu 1996, pp. 40-59.

Gregorius de Grote (540-604) vergeleek de functie van het beeld bij de ongetletterden met die van de letter bij een lezer.⁸⁸ Toch werd ongeveer tezelfdertijd binnen het encyclopedische genre een andere bestaansreden voor het beeld aangehaald. Isidorus benadrukte de noodzaak om de concepten die hij verwoordde in beelden om te zetten.⁸⁹ Het gaat ditmaal om illustraties bij de tekst. Het beeld staat dus ten dienste van de geletterde en heeft in eerste instantie niets van doen met het gebruik van een beeldtaal in het kader van de bekeringsijver voor ongetletterden. Vraag is natuurlijk of de grens zo scherp te trekken is. Vooral in het *Liber Floridus* is de beeldtaal niet vrij van proselytische eigenschappen. Op de vele mappae mundi speelt de zon iconografisch vaak een hoofdrol. Over haar symboliek laat Lambertus geen twijfel bestaan. Voortbouwend op de vroegchristelijke traditie is zij een allegorische voorstelling voor Christus, de Ware Zon, die het Licht van de Wereld voorstelt.⁹⁰ Dus ook voor de geletterde is het beeld om didactische of catechetische redenen van belang.

Ook al was Isidorus' werk niet geïllustreerd, in de kopieën ervan worden aanvankelijk in de marge kleine kanttekeningen opgenomen die het de lezer makkelijker moeten maken.⁹¹ Vaak zijn het cirkelvormige voorstellingen. De zogenaamde rotae, letterlijk 'wielen' stellen in circulaire diagrammen voor hoe de wereld in één zit. Letterlijk 'in één', want in één figuur, vormen ze net zoals Petrus Damianus de compilatie definieerde, een nieuwe eenheid. Door hun cirkelvorm wordt overigens tegelijk met de samenhang van de kosmografische ken-

⁸⁸ *Aliud est enim picturam adorare, aliud per picturae historiam quid sit adorandum addiscere. Nam quod legentibus scriptura, hoc idiotis praestat pictura cernentibus, quia in ipsa ignorantes vident quod sequi debeant, in ipsa legunt qui litteras nesciunt; unde praecipue gentibus pro lectione pictura est.* Gregorius Magnus, *Registrum epistularum*, D. Norberg (ed.), SL 140A, 1982, 11/10/19.

'Nam', ut ait Gregorius, 'quod est clerico litera, hoc est laico pictura'. Iohannes Belet (c. 1182), *Summa de ecclesiasticis officiis*, H. Douteil (ed.), CCCM 41A, 1976.

G.J.M. Bartelink, 'Illiteratus in early Christian and medieval texts: Church and Illiteracy', in F.G. Martínez, G.P. Luttikhuisen, *Jerusalem, Alexandria, Rome: studies in ancient cultural interaction in honour of A. Hilhorst*, Leiden, 2003, pp. 1-12, p. 11.

⁸⁹ Somfai 2011, p. 77. *Quod ut melius intelligas, figuram faciamus. En Sed quia facilius animo colliguntur quae oculis subiciuntur, id quod diximus in visibili figura depingamus.* Guillelmus de Conchis c. 1090 – post 1154, *Dragmaticon Philosophiae*, I. Ronca en A. Badia (eds.), CCCM 152, 1997, 4/14/5 en 5/9/5. *Sed quia facilius animo colliguntur quae oculis subiciuntur, id quod diximus in visibili figura depingamus.*

⁹⁰ K. De Coene, Always the Sun. Light in the Maps of the *Liber Floridus*, in voorbereiding. A. Speer, 'Die Entdeckte Natur. Untersuchungen zur Begründungsversuchen einer "scientia naturalis" im 12 Jahrhundert', *Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters*, 45 (Leiden). A. Speer, 'The Discovery of Nature: The Contribution of the Chartrians to Twelfth-Century Attempts to Found a Scientia-Naturalis', *Traditio-Studies in Ancient and Medieval History Thought and Religion*, 52 (1997), pp. 135-151. H.K. Kohlenberger, 'Zur Metaphysik des Visuellen by Anselm von Canterbury', *Analecta Anselmiana I* (1969), pp. 15-22. Klaus Hedwig, 'Neuere Arbeiten zur mittelalterlichen Lichttheorie', *Zeitschrift für philosophische Forschung*, Bd. 33, H. 4 (1979), pp. 602-615.

⁹¹ Brussel, KB, Ms. II 4856, f. 100v. Brussel, KB, Ms. 9843-4, f. 168v.

nis, ook de eenheid van de schepping belicht.⁹² Tot de meest geslaagde representaties van de kosmische samenhang behoren ongetwijfeld de mappae mundi, wereldkaarten die als een specifieke vorm van rotae kunnen beschouwd worden.⁹³ Lambertus zelf spreekt evenwel van *sperae*.⁹⁴ *Sperae*, van het Griekse *sphaera*, wijst op een bolvormige voorstelling. *Spera Macrobi de V zonis* noemt hij de zonekaart van Macrobius, die de aarde beschrijft met haar klimaatzones. Die laatste vinden we ook terug in de kosmische globe, voorgesteld op de *Spera Platonis*. Waar het woord rota de dimensionaliteit van de cirkelvormige mind map nog in het midden laat, lijkt het woord *spera* de vinger te richten op een driedimensionaal model. Aan de basis ligt wellicht de bol als het perfecte lichaam en bijgevolg de bolvorm van de aarde en het universum die beide buiten discussie stonden. Maar die bolvorm werd op haar beurt een symbool voor de geordende samenhang van de wereld. Toch is de sfeer niet steeds een driedimensionaal beeld van de aarde of de kosmos (*Spera celi et terra*). Een sfeer is ook de *Spera Apulei Vitae et Mortis*, een cirkelvormige tabel aan de hand waarvan de kans op overleving bij ziekte berekend kan worden.⁹⁵

Hieruit volgt dat in de twaalfde eeuw miniaturen in encyclopedieën niet zomaar illustraties van de tekst zijn. Het beeld staat vaak autonoom en geeft een eigen samenvatting van zowel feitelijke als theoretische kennis die juist door de integratie binnen het beeld één worden. Het is een visuele geheugensteun met vooral didactische doeleinden. Rotae werden inderdaad in leerboeken en encyclopedieën ingelast. Willem van Conches (1080-1154) schrijft in zijn *Dragmaticon* dat hij de beelden zelf getekend heeft ter ondersteuning van de dialoog met zijn leerling.⁹⁶ Ondanks haar oorsprong als rota, een begrip dat we vandaag nog het best kunnen vergelijken met een mind map, evolueerde de mappa mundi enigszins in de richting van de geografische kaart die we nu kennen. De Hereford kaart bijvoorbeeld situeert talrijke plaatsen en streken, weliswaar niet ten opzichte van geografische coördinaten als lengtegraad en breedtegraad, maar wel ten opzichte van elkaar en verleent hiermee de lezer toch een zeker gevoel van geografische oriëntatie.

⁹² *Ut Romanorum pontificum decreta vel gesta percurrens, quidquid apostolicae sedis auctoritati specialiter competere videretur, hinc inde curiosus exciperem, atque in parvi voluminis unionem novae compilationis ane conflarem.* Petrus Damianus, *Actus Mediolani, De privilegio Romanae ecclesiae*, PL 145.89C.

⁹³ N. R. Kline, *Maps of Medieval Thought. The Hereford Paradigm*, Woodbridge, 2001, pp. 10-13.

⁹⁴ Bijvoorbeeld op Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms.92, f. 24v, 222v.

⁹⁵ Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms.92, f. 24v, 26r, 221v, 227v

⁹⁶ *Quod ut melius intelligas, figuram depingam,* Guillelmus de Conchis, *Dragmaticon Philosophiae*, I. Ronca en A. Badia (eds.), CCCM 152, Turnhout, 1997 (4/5/3).

Net zoals sedert de Oudheid een debat aan de gang was over het genre van de compilatie en het werk van Macrobius daarbij de belangrijkste neoplatonische bron vormde, is het in zijn *Commentaar* op Cicero's *Droom van Scipio* dat geschreven beschrijvingen zijn terug te vinden van kosmografische diagrammen.⁹⁷ Zaak was nu dat vele van de bronteksten uit de Oudheid die als autoriteit golden, wel beschrijvingen van kaarten of diagrammen bevatten, maar de tekeningen zelf werden zeker niet altijd bewaard zo ze al bestonden. Het waren vaak kopiïsten die die in de loop der jaren toevoegden. Een befaamd voorbeeld is het werk van Ptolemaeus (2de eeuw), waarvan slechts een samenvatting in de middeleeuwen bekend was.⁹⁸ In de Arabische en Byzantijnse wereld werden kopieën gemaakt tussen 847 en de veertiende eeuw. Wanneer evenwel in de vijftiende eeuw wordt teruggegrepen naar de *Geographia* van Ptolemaeus die ook op dat ogenblik nog een autoriteit zonder weerga betekent, dan betreffen het eigenlijk illustraties die de kaarten die Ptolemaeus beschrijft, ook daadwerkelijk getekend weergeven. Het merendeel daarvan werd in de zestiende eeuw toegevoegd. Ze hadden tot doel 'het historische werk te verheffen tot een compendium van actuele kennis.'⁹⁹ Ondanks het anachronisme van dit voorbeeld is het wellicht die omgang met het verleden die we ook in het *Liber Floridus* terugvinden. De commentaar van Macrobius op de *Droom van Scipio* is één van zijn belangrijkste bronnen op cartografisch vlak. Wanneer Lambertus de diagrammen en kaarten uit zijn bronnen kopieert, ze aanpast naar eigen overtuigingen, dan herschept hij eigenlijk de beelden en maakt van zijn *Liber Floridus* tegelijk een bron van eigentijdse kennis. Inderdaad, ondanks Lambertus' ogenschijnlijk beperkte ambities, is het *Liber Floridus* een belangrijke visuele bron voor kennis van de kosmografie in de vroege twaalfde-eeuwse renaissance. Lambertus verwerkt immers de schetsmatige diagrammen uit astronomische en computatieve traktaten tot volwaardige miniaturen die in zijn encyclopedie een centrale plaats krijgen, terwijl ze in leerboeken aanvankelijk als studiehulp dienden.¹⁰⁰

⁹⁷ Macrobius Ambrosius Theodosius, *Commentarii in Somnium Scipionis*, J. Willis (ed.), Leipzig, 1970, pp. 1-154, p. 112(2/5/13): *Et quia animo facilius inlabitur concepta ratio descriptione quam sermone...*

⁹⁸ Avranches, Bibliothèque du Fonds Ancien, ms. 235: *Opuscula varia astronomica*, datering: 1154-1186 met op f. 1-26: *Praeceptum canonis Ptolomei*.

⁹⁹ J. Babicz, 'De heropstanding van Ptolemaeus', in M. Watelet (ed.), *Gerardus Mercator Rupelmundanus*, 1994, pp. 51-69, p. 62.

¹⁰⁰ Voorbeelden zijn de astronomische & computatieve traktaten in München, BSB Clm 10270 (begin 12de eeuw), Dijon, BM, ms. 448 (10de tot 12de eeuw); Anger, BM 476 (9de eeuw) en 477 (9de eeuw). Verwant aan de beeldtaal van het *Liber Floridus*, en toch behorend tot het encyclopedische genre is bv. de 12de-eeuwse versie van Honorius Augustodunensis' *Imago Mundi*, München, BSB Clm 14731 waar in de weliswaar veel beperktere iconografie de Ark van Noach (f. 80), het labyrint met de Minotaurus (f.82v) en een *mappa mundi* (f. 83v) voorkomen.

De functie van het beeld binnen de encyclopedie is dus op de eerste plaats mnemotechnisch en didactisch, maar de compiler kan er ook zijn proselytische of actualiserende intenties in kwijt. Naast de didactische doelstellingen van het beeld die teruggingen tot de oudheid, was het beeld in de middeleeuwen, imago, een type van exegese, net zoals de *enarratio* (glosse) of de *interpretatio* (uitleg).¹⁰¹ Binnen die optiek kon het zelfs een instrument voor meditatie zijn. In dat opzicht was het getekende beeld nooit volmaakt. Het speelde een intermediaire rol en moest de lezer tot nadenken stemmen. Af was het pas in de geest.¹⁰² De band tussen tekst en beeld blijft heel nauw. Zo bestonden er sinds de Oudheid geografische beschrijvingen, dus niet-visuele voorstellingen, die ons beeld van wat tot in de middeleeuwen onder een kaart verstaan werd, grondig doen nuanceren.¹⁰³

4. De originaliteit in het beeld

Ondanks de belangrijke rol van de beeldtaal in het *Liber Floridus*, bestaat de autograaf van de encyclopedie grotendeels uit tekstfragmenten. Ook dit is een opvallende tegenstrijdigheid aan het werk van Lambertus van Sint-Omaars. Tegenover de bijna 300 folio's tekst zijn er slechts circa 60 voorstellingen, waarvan ongeveer 25 diagrammen of mappae mundi. Naast een paar kleine figuren zoals bijvoorbeeld een stamboom, zijn er voor het overige miniaturen van uiteenlopende aard. Uit de kopieën die van het *Liber Floridus* gemaakt zijn, weten we dat enkele voorstellingen die origineel in de autograaf waren opgenomen, aldaar verloren zijn gegaan, zoals de kaart van Jeruzalem en één van de belangrijkste mappae mundi, de *Hormista regnorum mundi*.¹⁰⁴ De miniaturen en mappae mundi die hierna aan bod komen zijn gekozen uit zowel de autograaf als uit de kopieën omwille van hun belang voor onze kennis van het brongebruik en de rol van de compiler.

¹⁰¹ P. Damian-Grint, 'Translation as Enarratio and Hermeneutic Theory in Twelfth-Century Vernacular Learned Literature', *Neophilologus* 83/3 (1999), p. 350.

¹⁰² M. Carruthers, Jan M. Ziolkowski, *The medieval craft of memory: an anthology of texts and pictures*, 2002, pp. 29-30.

¹⁰³ D. Woodward, 'Medieval Mappae Mundi', J.B. Harley en D. Woodward (eds.), *Cartography in Medieval Europe and the Mediterranean*, Chicago, 1987, pp. 287-288.

¹⁰⁴ Wolfenbüttel, Herzog Augustbibliothek, 1 Gud. Lat. 2, f. 70r. Leiden, Universiteitsbibliotheek, VLF 31, f. 85r.

Ogenschijnlijk was het overbrengen van de *authoritas* in beeld een minder groot probleem, dan bijvoorbeeld bij vertalingen.¹⁰⁵ Philippe de Thaon die tussen 1121 en 1135 een vertaling van een bestiarium in de volkstaal brengt, argumenteert dit door zich te beroepen op de autoriteiten uit het verleden. Hiertoe behoren naast christelijke bronnen ook Macrobius en Helpericus. De vertaling werd gezien als een *translatio*, een overbrenging van betekenis, waaraan interpretatie inherent was. De bedoeling was de betekenis opnieuw te ontdekken, het was een aangepaste hermeneutische methode.¹⁰⁶ Om de didactische tekst in beeld te vertalen, genoot de schrijver meer vrijheden. Het was natuurlijk zaak de lering op een gepaste wijze in een visueel geheugensteuntje om te zetten, zodat didactische overwegingen hierbij primeerden. Belangrijk was de essentie samengebond in één figuur onder te brengen. Hierbij kon men beroep doen op de voorbeelden uit de brontekst, soms op beschrijvingen van voorstellingen in de tekst, maar men kon dus ook zelf ontwerpen. Het beeld was immers plooibaarder dan de tekst. Ook wanneer hij over bronteksten beschikte, was het aan de miniaturist of de auteur geoorloofd om te spelen met zijn bronbeelden. De manier waarop hij dat deed, vertoonde gelijkenissen met de methoden die hij voor de tekst gebruikte. Door het exciperen etc. gebruikte hij zijn bronbeelden als de woordenschat voor een eigen beeldtaal waarbij nieuwe opvattingen binnen de Bijbelse autoriteit geïntegreerd werden.

Over de visuele bronnen waarop Lambertus de hand kon leggen, weten we weinig. In veel gevallen zal hij op basis van de tekst zelf diagrammen ontworpen hebben als mnemotechnisch middel. Dat gebeurde ook in de bronnen en commentaren op bronteksten die hij consulteerde. Zijn voornaamste visuele bronnen waren wellicht de schaars verluchte didactische werken van Macrobius, Isidorus en anderen. Het zijn de kleine margefiguren en diagrammen in deze werken die de woordenschat vormen waarmee Lambertus zijn beeldtaal componeert. In dat opzicht gaan Lambertus' beeldbronnen net zoals die van de tekst terug tot de laatantieke oudheid en het vroege christendom. Of hij veel voorbeelden van complexe mappae mundi kon consulteren, weten we niet. Ze waren zeker voorhanden, maar hun aantal was veel beperkter. Het belangrijkste voorbeeld dat we met zekerheid kunnen duiden, is de *Aratea*, een rijk verlucht astronomisch leer-

¹⁰⁵ Damian-Grint 1999, pp. 349-367.

¹⁰⁶ Damian-Grint 1999, p. 349, n.7, 360. M.-R. Jung, 'Philippe de Thaon', in *Lexikon des Mittelalters*, Stuttgart, [1977]-1999, vol. 6, cols 2081-2082, in Brepolis Medieval Encyclopaedias – Lexikon des Mittelalters Online.

dicht waarvan de Sint-Bertijnsabdij te Sint-Omaars een Karolingische kopie rond 1000 in bezit had. Lambertus beschikte wellicht nog over een ander exemplaar. In de Aratea is evenwel slechts één rota opgenomen.¹⁰⁷

De mogelijkheid om diagrammen tot complexe voorstellingen uit te bouwen is eigen aan de beeldtaal. Hoewel ze op een gelijkaardige wijze tot stand konden komen als een geschreven compilatie, namelijk door het bijeenbrengen van bronbeelden, verleent de methode de iconografie een samengesteld karakter dat niet geëvenaard wordt in de tekst. De oplijsting die de geschreven tekst kenmerkt, kreeg immers een extra dimensie in het beeld. Waar bijvoorbeeld de nevenschikking per definitie eigen is aan het medium tekst, zoals in ‘De sterren worden door de zon verlicht, zijn onbeweeglijk en worden met de vaste hemelsfeer in een voortdurende beweging gedragen’, kunnen in de beeldtaal uiteenlopende ‘citeringen’ boven elkaar gelegd worden door gebruik te maken van verschillende beeldlagen. Voorbeelden hiervan zijn de *Globus Terre* (afb. 4) of de *Spere Mundi et Celi* uit het *Liber Floridus*.

De *Globus terre*, werelddbol is een uitvouwbare mappa mundi waarin verschillende rotas geïntegreerd werden in één overkoepelende voorstelling van de kosmische sfeer. In de tekstcitaten rond de *Globus terre* en aan de versozijde van de bovenklep staan de centrale ideeën opgelijst: de hemelsferen, de noordelijke hemisfeer van de aarde bewoond door de nakomelingen van Adam, de zuidelijke bewoond door de antipoden, de ontoegankelijke evenaarszone door de hitte van de zon, de omtrek van de aarde etc. De mappa mundi zet die in beeld. Toch is er meer aan de gang. In één van de kopieën van Macrobius vond Lambertus een rechthoekig diagram met de loop van de sterren door de zodiak. Dat die brontekst voorzien van de genoemde illustratie voorhanden waren, zien we bijvoorbeeld in een twaalfde-eeuwse bundel met teksten van Macrobius, Chalcidius, Martianus Capella en Priscianus (actief tot 510).¹⁰⁸ Tijdens het exciperen werd dit diagram uit een gelijkaardig werk gekopieerd tot hij er op latere datum naar teruggreep om het te integreren in zijn wereldkaart.¹⁰⁹ Daar legt hij de loop van de sterren door de zodiak schuin bovenop de evenaarszone, de hoek tussen ecliptica of schijnbare zonnebaan en hemelevenaar respecterend, en krijgt aldus een nieuw beeld van de kosmos. De voorstelling van de *Globus Terre* zou hij volgens de 12de-eeuwse kopie van het *Liber Floridus* uit Wolfenbüttel ontleend hebben aan *De nuptiis Philologiae et Mercurii* van Martianus Capella, een vijfde-eeuwse

¹⁰⁷ Leiden, Universiteitsbibliotheek, VLQ 79, f. 93v. Derolez 1998, p. 31.

¹⁰⁸ Avranches, Bibliothèque du Fonds Ancien 226, f. 96.

¹⁰⁹ Gent, Universiteitsbibliotheek Ms. 92, f. 227r.

encyclopedie over de artes liberales.¹¹⁰ Dit is weinig waarschijnlijk.¹¹¹ Naast Lambertus' mappae mundi vinden we de aanwezigheid van de ecliptica op een wereldkaart enkel terug in de *De philosophia mundi* van Willem van Conches, wiens werk een grote verwantschap met dat van Lambertus vertoont.¹¹² In het werk van Capella is overigens wat Lambertus in verband met de ecliptica vermeldt niet terug te vinden. Het feit dat de Middellandse Zee hierin verwisseld wordt met de evenaarsoceaan laat eveneens de hand van een middeleeuwer veronderstellen.¹¹³ Lambertus heeft Capella wellicht niet als rechtstreekse bron gebruikt voor de compositie van het beeld en in het bijzonder voor de rode zone met de loop van de sterren door de zodiak bovenop de evenaarszone.¹¹⁴ Of hij zich kon beroepen op een kopie met modeltekeningen, weten we niet. In elk geval zijn in de autograaf van het *Liber Floridus* de elementen aanwezig waarmee het beeld samengesteld kon worden.¹¹⁵ Zo Lambertus dit niet zelf deed, toont hij in het *Liber Floridus* toch de wijze waarop het beeld tot stand kwam. Overigens kan de vraag niet weggedacht worden of zich ook hier geen voorbeeld voordoet van toeschrijving aan een autoritaire bron, met name aan Martianus Capella.

Wat er ook van zij, door de aanwezigheid van de ecliptica wordt een extra betekenislaag aan de kaart toegevoegd. Reeds eerder kwam de allegorische betekenis van de zon en het licht ter sprake. Zoals de zon de wereld verlicht, bevrijdt Christus ons van het donker. Hij is het spirituele licht dat de kosmos doordringt.¹¹⁶ Die idee werd verruimd in de elfde en twaalfde eeuw op basis van Chalcidius' vertaling en *Commentaar* op Plato's *Timaeus*.¹¹⁷ Hoewel Chalcidius' wereldbeeld geocentrisch was, zag hij de zon als het levende hart te midden van

¹¹⁰ *Spera geometrica Marciani Numei Felicis Capelle affri cartagenensis et figura rotunda et globosa magnitudinis terre eiusque diversa divisio et geminus oceani circa orbem ambitus*. Wolfenbüttel, Herzog Augustbibliothek, 1 Gud. Lat. 2, f. 70. R. Uhden, Die Weltkarte des Martianus Capella, *Mnemosyne* III/3/2 (1936), pp. 97-124.

¹¹¹ Zie noot 114.

¹¹² A. Somfai 2011, pp. 87-88. Woodward 1987, pp. 286, 353, 370.

¹¹³ *Mare (namque) mediterraneum quid ab ortu solis ad occidentem defluit (f. 24v: tendit) et orbem terrae dividit humanus oculus non vidit quem solis ardore semper illustratum qui desuper per lacteum currit circum accessus repellit hominum nec ulla ratione ad hanc zonam permittit transitum*. Wolfenbüttel, Herzog Augustbibliothek, 1 Gud. Lat. 2, f. 70r. Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 24v.

¹¹⁴ Uhden 1936, p. 99, n. 2 en p. 104. En de kritiek op Uhden in: B. Englisch, *Ordo orbis terrae: die Weltaussicht in den 'Mappae mundi' des frühen und hohen Mittelalters*, Berlin, 2002, p. 44, n. 47. A.-D. Von den Brincken, *Fines Terrae. Die Enden der Erde und der vierte Kontinent auf mittelalterlichen Weltkarten*, Hannover, 1992, pp. 41-42.

¹¹⁵ Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 227r.

¹¹⁶ Zie noot 90.

¹¹⁷ M.-D. Chenu, *Nature, Men, and Society in the Twelfth Century. Essays on New Theological Perspectives in the Latin West*, Chicago, 1998, p. 203.

de kosmos.¹¹⁸ Uit Plato's *Republiek* kwam daarbij de idee dat licht de band was (*syndesmos*) die de hemelen bijeenhield.¹¹⁹ Het licht als de platonische riem of band van de hemelen is via Pseudo-Dionysius geïntegreerd in het werk van Eriugena.¹²⁰ Ook al beriep Lambertus zich op eeuwenoude bronnen, de connotatie die het beeld hiermee verwerft, is eigentijds. Anselmus van Canterbury vond bijvoorbeeld in het licht een uitstekende metafoor om God's natuur te beschrijven. Hij is het Opperste en Ontoegankelijke Licht dat we net als de zon zelf niet kunnen zien, terwijl we juist door haar straling al het overige kunnen waarnemen.¹²¹ Eenzelfde fascinatie voor de lichtmetafoor komt voor bij Willem van Conches en Adelard van Bath.¹²² Dit impliceert dat kennis van eigentijdse auteurs toch in het beeld meespeelt, ook al worden zij niet daadwerkelijk vermeld.

De lezer die een eerste blik werpt op de tekst van het *Liber Floridus*, kan vaak niet uitmaken waar hij te maken heeft met een compilatie van autoritatieve citaten. Dat is nog veel meer het geval bij de compilatie van beeldbronnen: ze resulteert in een veel sterkere conceptuele samenhang dan de vaak losstaande tekstfragmenten kunnen bezorgen. Bij het bijeenbrengen van verschillende bronnen dient het beeld immers steeds tot synthese. Dat is uiteraard eigen aan de rotae met hun mnemotechnische functie, maar het kan teruggevonden worden in composities van een heel andere aard, zoals op een miniatuur uit het *Liber Floridus* waarop twee dromen van Nebukadnesar samengesmolten zijn tot een nieuwe eenheid (afb. 5). Het thema komt slechts zelden aan bod in de twaalfde-eeuwse iconografie, de uitwerking ervan binnen het *Liber Floridus* is helemaal uitzonderlijk.¹²³ Enerzijds krijgen we de eerste droom van Nebukadnesar voorgesteld, waarin een beeld met een hoofd in zuiver goud, borst en armen in zilver, buik en lenden in brons, benen in ijzer en voeten deels in ijzer, deels in leem door een losgekapt steen verbrijzeld wordt. Daniël interpreteerde het standbeeld met de heterocliete lichaamsdelen als een opeenvolging van heerschappijen, die met de komst van het Rijk Gods ten onder zouden

¹¹⁸ B. S. Eastwood, 'Johannes Scottus Eriugena, Sun-Centred Planets, and Carolingian Astronomy', *Journal for the History of Astronomy* 32/4, 109 (2001), pp. 281-324, p. 292.

¹¹⁹ Plato, *Res publica* 616C. G. H. Van Kooten, *Cosmic Christology in Paul and the Pauline School: Colossians and Ephesians in the context of Graeco-Roman cosmology*, Tübingen, 2003, p. 44.

¹²⁰ Ph. Chevallier e.a., *Dionysiaca. Recueil donnant l'ensemble des trad. latines des ouvrages attribués au Denys de l'Aréopage etc.*, Parijs/Brugge, 1937-1951, p. 727.

¹²¹ Anselmus Cantuariensis, 'Epistulae', in F.S. Schmitt (ed.), *Opera Omnia*, Edinburgh, 1946-1951, 132. G. Schufreider, *Confessions of a rational mystic: Anselm's early writings*, West Lafayette, 1994, pp. 219-220.

¹²² De Coene 2011, p. 66.

¹²³ Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 232v. Derolez 1998, pp. 162-163. P. C. Mayo, 'The Crusaders under the Palm. Allegorical Plants and Cosmic Kingship in the *Liber Floridus*', in *Dumbarton Oak Papers* 27 (1973), pp. 30-67, 58.

gaan.¹²⁴ In de tweede droom zag Nebukadnesar hoe een wachter uit de hemel een soort kosmische boom liet omhakken. Die reikte met zijn top tot de hemel reikte en was op alle hoeken van de aarde zichtbaar.¹²⁵ Ditmaal identificeerde de profeet Daniël de droom met de heerschappij van Nebukadnesar zelf die ten val zou komen. De beide dromen van Nebukadnesar vormden voor Lambertus de start voor een uiteenzetting over de wereldtijden. Lambertus bracht het standbeeld en de boom uit de twee dromen op één miniatuur samen.¹²⁶ Daartoe werd het aantal heterocliete lichaamsdelen van het standbeeld opgetrokken tot zes. De wereld kreeg in de eerste wereldtijd een gouden hoofd, in de tweede een zilveren borst, in de derde een bronzen buik, in de vierde een ijzeren heup/dijen, in de vijfde loden scheenbenen en in de zesde lemen voeten.¹²⁷ Het *Liber Floridus* is wellicht de vroegste getuige van deze vermenging, die traditioneel aan Philip van Harveng († 1183) wordt toegeschreven.¹²⁸

Meer nog dan in de tekst laat het beeld toe tegenspraken in het grote verhaal te integreren. Door een berekend gebruik van paradoxale citaten wordt een naar ons gevoel logische orde verrijdeld. Daartegenover staat dat het samenvallen van de tegenstellingen de harmonische samenhang van de schepping in het licht stelt.¹²⁹ Dit is mooi beschreven door Johannes van Salisbury (ca. 1115-1180) die het samenvallen van tegenstellingen juist illustreert aan de hand van het beeld

¹²⁴ Daniël 2, 31-35, 37-45. De Bijbelse exegese identificeerde de rijken later met het rijk van de Meden, het rijk van de Perzen en het hellenistische rijk van Alexander. Na de dood van Antiochus IV (164 voor Chr.) identificeerden de joden het vierde rijk steeds meer met het dominante Rome, waarbij de rijken van Meden en Perzen in dezelfde wereldtijd werden ondergebracht. De invloedrijke commentaar van Hiëronymus op het boek Daniël sloot hierbij aan. Hij definieerde de vier wereldrijken eveneens als het Babylonische rijk, het rijk van Meden en Perzen, het Grieks-Macedonische rijk en het Romeinse rijk. A.A. Nascimento, 'The Ages of the World: Empires, Cycles, Millenarianism', in A.A. Nascimento (ed.), *The Image of Time. European Manuscript Books*, Lissabon, 2000, pp. 245-250, 247. H. Wulfram, 'Der Übergang vom persischen zum makedonischen Weltreich bei Curtius Rufus und Walter von Châtillon', in U. Mölk (ed.), *Herrschaft, Ideologie & Geschichtskonzeption in Alexanderdichtungen des Mittelalters*, Göttingen, 2002, pp. 40-76, 40-42. G. Schiller, *Ikongraphie der christlichen Kunst, Band 5: Die Apokalypse des Johannes*, Gütersloh, 1990, p. 82.

¹²⁵ *Nabugodonosor rex dormit. Arbor usque ad celum pertingens*. Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 232v. Daniël 4, 7-14, 19-24. *Vigil secundus de celo clamans: Succidite arborem et perscidite ramos eius et dispergite fructus eius. Germen radicem eius alligetur vinculo ferreo in herbis et rore celi tingatur. Donec VII tempora commutentur...Arbor alligata circulo ferreo circa radices*. Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 232v.

¹²⁶ De miniatuur draagt als titel: *Somnium Nabugodonosor regis chaldeorum quod interpretavit Daniel propheta de statua et arbore in fine quarto etatis mundi*. Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 232v. Mayo 1973, p. 58, n. 113.

¹²⁷ *Mundus in prima etate habens caput aureum et in secunda pectorem argentum et in tertia ventrem eneam et in quarta femur ferreum et in quinta tibeas plumbeas et in sexta pedes luti*. Lambertus maakte in tegenstelling tot Daniël een opsplitsing tussen de dijnen en de scheenbenen, die respectievelijk naar de vierde wereldtijd uit ijzer en naar de vijfde wereldtijd uit lood verwezen. Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 232v.

¹²⁸ Philip van Harveng, *De somnio regis Nabuchodonosor*, PL 203, col. 586f. Mayo 1973, p. 60, n. 113.

¹²⁹ K. Morrison, *History as a Visual Art in the Twelfth-Century Renaissance*, Princeton, 1990, pp. xx.

van een schilderij waarin een op zichzelf weinig aantrekkelijke kleur binnen het geheel van de voorstelling aangenaam kan werken.¹³⁰ De schijnbare tegenspraak is onderwerp van de tweede compilatie die hier aan bod komt: de *Ordo VII planetarum et spera celi et terre secundum Macrobius* (afb.7).¹³¹ We zien de hemelsfeer met de zeven planeten. In een tweede beeldlaag hierboven is de sterrenhemel zichtbaar die we vanaf het noordelijke halfrond te zien krijgen. De bron hiervoor vormde het reeds vermelde werk van Aratus dat in de middeleeuwen was overgeleverd zoals bijvoorbeeld de Karolingische kopie uit 816 die rond het jaar 1000 wellicht in bezit was van de Sint-Bertijnsabdij in Sint-Omaars en daar gekopieerd werd.¹³² Boven deze beeldlaag komt er nog een derde: de zonekaart van Macrobius wordt op de hemel- en aardsfeer weergegeven. Het meest opvallende aan dit beeld is dat verschillende snedes op elkaar worden gelegd: een doorsnede van de hemelglobe en de noordelijke sterrenhemel. Dit op zich hoeft geen tegenspraak te betekenen. Die zit er wel in de toepassing van de zonekaart op de hemelzone. Centraal bevindt zich de zon, de maan en de andere planeten die door de zodiak lopen. Waar dit op aarde een ontoegankelijk evenaarsgebied veroorzaakt *perusta a sole*, ‘verschroeid door de zon’, blijkt dit in de hemelsfeer geen enkel probleem voor de bewoonbaarheid op te leveren: de aarde hangt midden in het gebied waar de zon door de zodiak loopt.

Anderzijds kon het exciperen van een beeld en het extraheren van fragmenten ook tot nieuwe betekenis leiden. Een mooi voorbeeld is Lambertus’ gebruik van de TO-kaart. Teruggaand op het werk van Isidorus vult hij de cirkelvormige kaart met de drie werelddelen en hun bewoners: Azië, Afrika en Europa. Azië beslaat de helft van de cirkel, Afrika en Europa samen de andere helft waardoor de oppervlakte die elk van beide inneemt een kwartdeel van de cirkel bezet. Dit kwartdeel haalt Lambertus uit de TO-kaart en verzelfstandigt hij tot een kaart van Europa, waarboven hij noteert: Europa is een kwartdeel van de wereld. Lambertus expliciteert: Europa wordt het derde deel van de wereld genoemd, maar is in werkelijkheid een vierde, want Azië bezet twee delen van de wereld, Afrika een derde en Europa dus het vierde.¹³³ De kaart van Europa vult hij dan op met de hem gekende gebieden en hun vermeende ligging ten opzichte van

¹³⁰ *Sicut enim in pictura fuscus aut niger color, aut aliquis alius per se consideratur indecens est, et tamen in tota pictura decet: sic per se quaedam inspecta, indecora et mala, relata ad universitatem, bona apparent et pulchra, eo omnia sibi adaptante, cuius omnia opera valde sunt bona.* Joannis Saresberiensis, *Polycraticus* 8, 18, P.L. 199 coll. 785d-786a. K. Morrison, *I am You: The Hermeneutics of Empathy in Western Literature, Theology and Art*, Princeton, 1988, p. 39.

¹³¹ Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 225v.

¹³² Leiden, Universiteitsbibliotheek, VLQ 79. Boulogne-sur-Mer, Bibliothèque municipale, ms. 188.

¹³³ Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 241r.

elkaar.¹³⁴ Aangevuld met de grenzen van het Heilig Roomse Rijk en enkele landschappelijke kenmerken als rivieren en bergen, is een nieuw beeld ontstaan dat tot stand is gekomen door de extractie van een fragment uit het bronbeeld.

Compileren kon ook vanuit een associatie. Naast Nebukadnesar's weergave van de wereltijden, toont een rota met de aetates mundi een indeling van de wereldgeschiedenis in zes wereltijden naast een miniatuur met de Minotaurus in een Kretenzisch labyrint (afb. 7).¹³⁵ In de vier hoeken van de zogenaamde *Spera minotauri domus dedali* staan de woorden *Dedalos*, *Ycaros*, *Pasiphae* en *Minotaurus*, ertegenover in de vier hoeken van de voorstelling van de wereltijden *idola*, *synagoga*, *roma* en *ecclesia*.¹³⁶ Deze vier kernbegrippen vatten de wereldgeschiedenis samen: afgoden, synagoge, Rome en Kerk geven het historische verloop van de heilsgeschiedenis weer. Onderaan de rota met de wereltijden wordt vermeld hoe Christus in de zesde wereltijd leeft, sterft en verrijst. Dan volgt de mededeling dat op de avond van deze wereltijd de Antichrist zal komen.¹³⁷ Dat maakt het labyrint op de rechterfolio zinvol. De Minotaurus stond immers symbool voor de duivel. Theseus die de Minotaurus doodde en met de draad van Ariadne uit het labyrint kon ontsnappen was zoals Christus die met zijn offerdood de gelovigen uit het aardse labyrint bevrijdt.¹³⁸ De *Spera minotauri domus dedali* sluit overigens vormelijk aan bij het labyrint in het middeleeuwse kathedraal van Chartres (1260). De vroegste representatie van de kruisvorm over de elf windingen bevindt zich in een encyclopedisch handschrift uit het klooster van Saint-Germain-des-Prés (860-862) gecompileerd door Heiric van Auxerre (841-876).¹³⁹

Ook al zijn er heel wat gelijkenissen tussen de compilatie van beeld en tekst en in de manier waarop met de inhoud van beide wordt omgegaan, er zijn ook behoorlijke verschillen. Naast compilatietechnieken die het beeld met de tekst gemeen heeft, heeft het beeld eigen mogelijkheden die Lambertus graag benut. Eén ervan werd reeds vermeld: het boven elkaar leggen van verschillende beeldlagen, dit in tegenstelling met de nevenschikking in de tekst. Inhoudelijk bood dit de schrijver de gelegenheid de eenheid en samenhang van het bestaan andermaal

¹³⁴ A.-D. von den Brincken, 'Europa in der Kartographie des Mittelalters', *Archiv für Kulturgeschichte* 55/2 (1973), pp. 289-304.

¹³⁵ Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 232v.

¹³⁶ Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 20r.

¹³⁷ *Sexta etate mundi preconantibus prophetis ihesus christus filius domini in carne apparuit & in cruce dormiens tercia die surrexit. Huius etatis vespera ceteris obscurior in antichristi est persecutione ventura.* Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 19v.

¹³⁸ H. Kern, *Through the Labyrinth. Designs and meanings over 5000 Years*, München/Londen/New York, 2000, pp. 116, 117, 136, 146. München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 6394, f. 164v.

¹³⁹ Rome, Bibliotheca Apostolica Vaticana, cod. Vat. Lat. 4929, f. 78r. Kern 2000, p. 114.

in de kijker te zetten. Een ander mooi voorbeeld is de voorstelling van de tijd op de mappae mundi. Tijd en ruimte worden op één kaart voorgesteld. Dit komt het duidelijkst tot uiting op de mappa mundi *Hormista regnorum totius mundi* die niet in de autograaf is bewaard gebleven, maar wel nog in de kopieën voorkomt. De Bijbelse geschiedenis wordt van oost naar west, van paradijs tot het Europese avondland waar de eindtijd zich zal afspelen, op de kaart gesitueerd.¹⁴⁰ Wat we te zien krijgen is vergelijkbaar met de compositiemethode uit de middeleeuwse schilderkunst. Scènes die chronologisch verschillen worden op eenzelfde paneel of veelluik voorgesteld door bijvoorbeeld te variëren met voor- en achtergrond.

Het beeld bood de auteur ook de mogelijkheid ideeën te verwerken die hij niet in de tekst wou opnemen, omdat ze eigentijds waren, een eigen interpretatie, niet op consensus konden rekenen of gewoon gemeengoed waren. Op de *Globus Terre* zagen we reeds hoe het licht als de platonische riem de kosmos bijeenhoudt. Het is slechts één voorbeeld van het grote belang dat in de iconografie van het *Liber Floridus* aan het licht gehecht wordt. Zon en maan zijn symbolen voor Christus en worden om die reden letterlijk in de verf gezet. Nachteveningen en zonnestilstanden krijgen op de vele rotæ extra aandacht. Occasioneel treedt zelfs een verwijzing op naar eigentijdse verwerkingen van Macrobius' opvattingen over de zonnestilstanden als hemelpoorten waarlangs de transfer van de zielen plaats vindt. Al deze intellectuele belangstelling voor de allegorische betekenis van de zon, stond natuurlijk niet los van een idee die vanop de kansel werd meegegeven, namelijk dat Christus het ware licht was. *Christus Verus Sol*.¹⁴¹

Bij de rol van het beeld speelt ook de functie van de titel mee. Soms lijkt die een citaat in te leiden dat nooit of pas veel later volgt, zoals bij *De astrologia secundum Bedam*. Als er al sprake is van bronvermelding, primeert de autoriteit van de bron vaak op de daadwerkelijke citering. En toch is de tegenspraak nooit groot. Want steevast is het aangehaalde onderwerp ook behandeld door de geciteerde autoriteit.

¹⁴⁰ Danielle Lecoq, 'La mappemonde du *Liber Floridus* ou la vision du monde de Lambert de Saint-Omer', *Imago Mundi*, 39 (1987), pp. 9-49.

¹⁴¹ Zie noot 90.

5. Conclusie

Door enkele compilatiewijzen te beschrijven die Lambertus van Sint-Omaars gebruikte bij de opbouw van zijn *Liber Floridus*, kon de verwantschap tussen tekst- en beeldcompositie geïllustreerd worden in de omgang met de gezaghebbende voorbeelden. Het ligt niet in het doel van deze bijdrage een exhaustief overzicht te bieden van de compilatiewijzen, wel aan te tonen hoe het belang van de autoriteit de eigen inbreng op het vlak van tekst sterk aan banden legde, terwijl het bij de vormgeving van het beeld juist een vormentaal met mogelijkheden tot intellectuele expressie bood. Dit sloot aan bij het bestaande gebruik van diagrammen in didactische en encyclopedische werken.

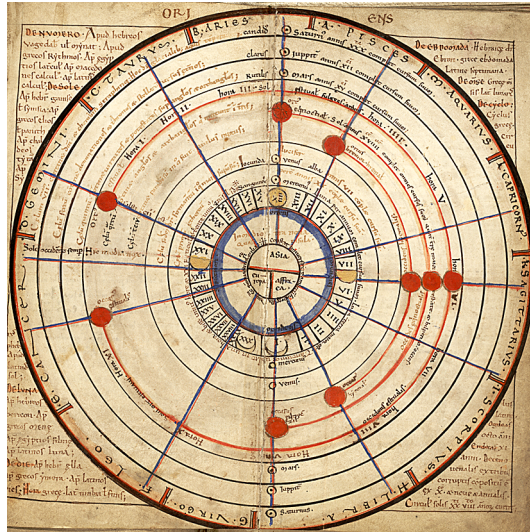
De selectie en verwerking van de bronnen leidde in de tekst tot ophijstingen, inkortingen en vereenvoudigingen. Zinsnedes uit gezaghebbende bronnen werden elementen van de taal waarin Lambertus van Sint-Omaars zijn compilatie neerschreef. Door toeschrijvingen aan gezaghebbende autoriteiten en door integratie van de aangehaalde citaten in de bijbelse context sloot de kennis naadloos aan bij de traditie. Bij de selectie en verwerking van de bronnen kon in het beeld de nevenschikking van de tekst overstegen worden, wat de conceptuele samenhang ten goede kwam en ook tot nieuwe betekenis kon leiden. Die kon tevens resulteren uit het extraheren van fragmenten uit een bronbeeld. Tegenspraken in de tekst worden in het beeld geïntegreerd tot een harmonisch geheel. Plaats en tijd worden in de diagrammen samen voorgesteld. Kortom, de transfer van geschreven taal naar beeldtaal bracht typische kenmerken met zich mee eigen aan het genre. De *mappa mundi* is per definitie een samenvatting van kennis, omwille van haar oorsprong als *rota* en haar functie als geheugensteun. Het schrijf- en wijzigingsgedrag verraadde minimale aanpassingen in de tekst, die toch consistent bleven met het geheel. De citaten waren de elementen van een taal waarmee de auteur zijn compendium van gewenste kennis beschreef. In het *Liber Floridus* is het beeld meer dan de tekst nooit zomaar gekopieerd. Er is gecompileerd, en creatief ingegrepen in de bronnen. Wellicht is het vooral dankzij het visuele karakter en de gelaagdheid die eigen zijn aan het beeld dat de illustraties meer inbreng van de schrijver verraden dan de tekst, want de methoden van compilatie zijn gelijkaardig.

De eigen inbreng is vooral religieus getint en bevestigt wat Lambertus aanhaalt in de proloog van zijn werk. Door de kennis van de Schepping wil hij de liefde voor de Schepper vergroten. Op zich sluit deze opvatting aan bij de nieuwste tendenzen van zijn tijd. De Schepping is, net zoals het Bijbelboek, een bron van kennis die bijdraagt aan het religieuze discours. Daarom is het onderzoek

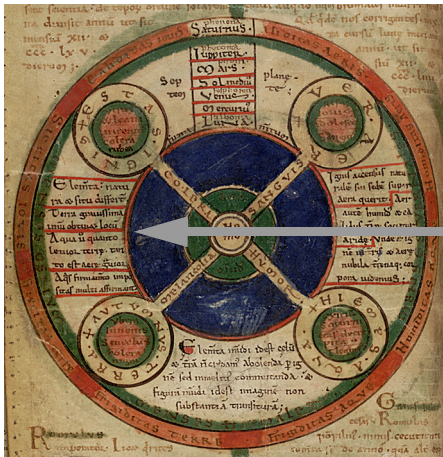
van de Schepping gelegitimeerd en wenselijk. Het doel van de kennis lag dus niet in het kennen van de gezaghebbende teksten of hun vertaling in beeld, maar de autoriteit was een instrument om tot kennis van de waarheid te komen. Een waarheid waarvan de complexiteit en de eenheid zich enkel in het beeld ten volle liet ontvouwen.

Afb. 1: Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms.92, f. 94r.

Afb. 2: Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 226v-227.

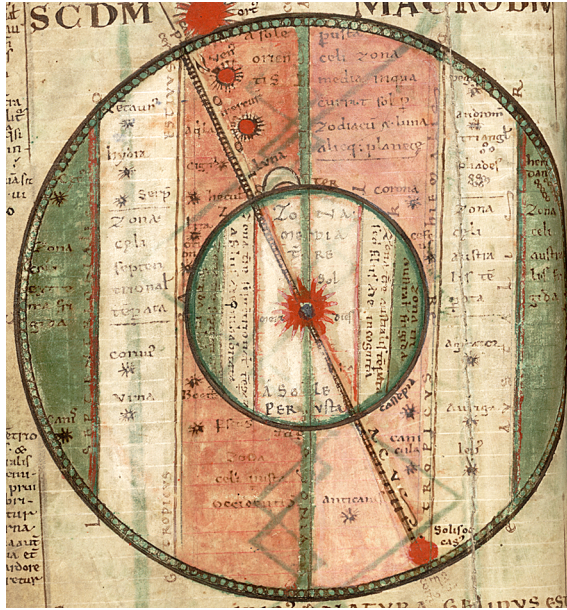
Afb. 3: Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 228v.

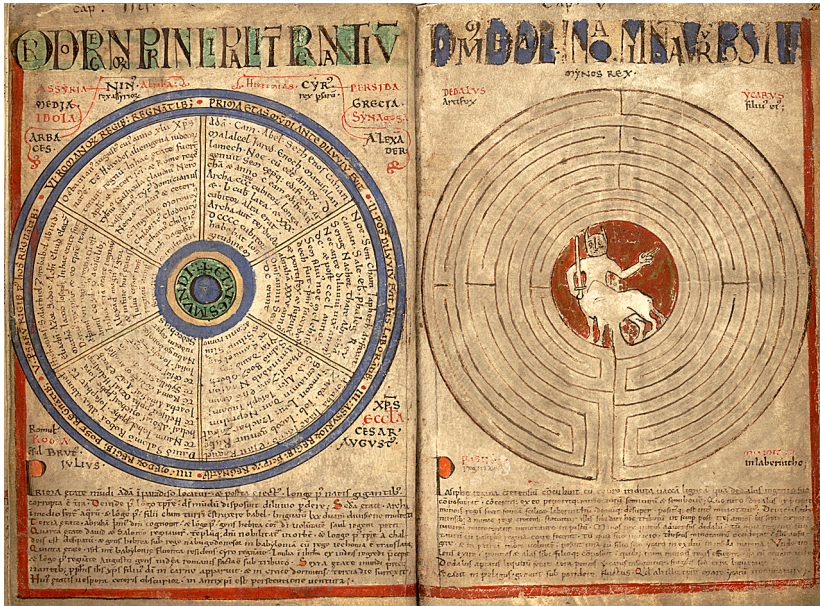
Afb. 4: Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 92v-93

Afb. 5: Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 232v.

Afb. 6: Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 227v.

Afb. 7: Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, f. 19v-20r.